Ярослава ЛЮДКЕВИЧ-СІТКО

ВОНИ

ОПОВІДАННЯ

Ярослава Людкевич-Сітко (1929-2000) — член ОУН. Була заарештована у 1949 р. і засуджена до 25 років концтаборів. Покарання відбувала в м. Інті Комі АРСР. Звільнена достроково у 1956 р. Ще десять років залишалася на спецпоселенні.

Залишила художньо опрацьовані оповідання.

Пропонована збірка присвячена визвольній боротьбі українського народу в середині XX ст., зокрема Українській Повстанській Армії.

Для всіх хто цікавиться історією України.

3MICT

Шановний Читачу!	2
EΤΑΠ	5
ЧГЧКА	10
ГАННУСИНЕ РІЗДВО	21
ЯНГОЛ	24
ВАРКА	26
БО ПЕТРУНЬО ЖИВИЙ!	
ЛЮБКА	
ЗНАЙШЛАСЯ МАМА	38
УТІКАЧ	41
ВОНИ	
ДВІ ЖІНКИ	51
ЛІЛЬКА + ДАНКО =	53
CTAPA	

Шановний Читачу!

Відкривши сьогодні цю збірочку оповідань, присвячену легендарній Українській Повстанській Армії, Ти поринеш у захоплюючий світ 40-х — 50-х рр. буремного XX століття. У той героїчний світ, де любили і страждали, боролися і часто гинули, жертовно віддаючи своє життя за свободу рідного народу. Ти поринеш у світ людей, яких вбивали фізично, але ніколи не змогли вбити духовно, — і в тому їхня непереможність.

Українська Повстанська Армія була утворена на Волині на свято св. Покрови 14 жовтня 1942 року для захисту мирного населення від німецьких поневолювачів. Проте вже незабаром ця спочатку нечисельна військова організація переросла у потужний спротив трьом жорстоким окупаційним режимам: комуно-більшовицької Росії, нацистської Німеччини та Польщі. Необхідно відзначити, що на той час УПА була єдиною військовою та політичною силою, яка стала на захист простих українців, яких кожний завойовник мучив і катував по-своєму. Понад п'ятнадцять років безстрашно боролася ця армія без усякої допомоги ззовні й тільки тією зброєю, яку вона відбивала у своїх ворогів, з військовими надпотугами страшних тоталітарних монстрів. Феномен виключно український! У всіх інших країнах визвольні рухи періоду Другої Світової війни діяли з допомогою або альянтських, або московських сил.

Загони УПА були побудовані за законами регулярної армії і діяли на всіх теренах України: від західних до східних: УПА-Захід, УПА-Схід (включно зі Сумщиною, Донеччиною), від північних до південних: УПА-Півні, УПА-Південь. За підрахунками головного командира УПА полковника Василя Кука, армія разом з допоміжними службами налічувала близько півмільйона осіб. А ще — мільйони українців, які допомагали повстанцям, хто як, хто чим міг: продуктами, медикаментами, одягом, будь-чим іншим. У вир визвольної боротьби були втягнуті всі: молодь, старші люди, навіть діти, для яких гордістю було стояти на чатах чи виконувати інші доручення. Це була воістину всенародна Армія! Недаремно французький генерал де Голь із такою заздрістю і пошаною висловлювався про УПА, стверджуючи, що якщо б у нього була така армія, то він завоював би з нею весь світ!

Мабуть символічним було те, що в той час, як кремлівські посіпаки воювали з УПА, багато їхніх військових старшин-українців, а то й простих солдат, зрозумівши суть, переходили на сторону упівців для спільної боротьби проти большевицької окупації. У 1947 році, вже після Другої Світової війни, Москва, Прага і Варшава вирішили навіть підписати пакт про спільну боротьбу з УПА. Проти неї були кинуті вишколені об'єднані дивізії. Але і це не дало бажаних результатів. Підсилена всенародною підтримкою і любов'ю, армія продовжувала жити і боротися, обороняючи народ від кривд. Вони так і підкріплювали один одного, наповняючи взаємно міццю і непереможністю — Народ і Армія!

Відомо також, що ще 22 червня 1944 року Берія і Жуков, відомі сталінські сатрапи, підписали наказ за № 0078/42, згідно з яким всіх українців мали вивезти на Сибір. Цей план вже навіть почали здійснювати, але тоді в обороні своїх співвітчизників знову стали воїни-повстанці. Вони всіляко перешкоджали злочинцям: визволяли арештованих з в'язниць, попереджали про вивози, виданими у підпіллі листівками викривали диявольські кремлівські плани. Їх убивали, переодягнені під повстанців енкаведисти влаштовували простим людям різні провокації в надії дискредитувати упівців, але народ знав і розумів, хто ϵ ким.

Сьогодні відомо: воїни УПА — це найкращі сини і доньки нашого народу. Це звичайні хлопці і дівчата, які знали, за що і чому віддають своє життя. І в цьому їх велич. У надзвичайно жорстокій боротьбі з потужними ворожими режимами повстанці отримали духовну перемогу, а така перемога — найцінніша з перемог, духовний скарб нації. Їх катували, їх вбивали, але правдою є, що герої не вмирають. Вони просто відходять у вічність, залишаючи послідовників ідеї, справи, чину. І найкращою віддякою їм буде розбудова вільної, багатої, процвітаючої України. Такої, за яку вони боролися, за яку помирали. Сьогодні, коли ми отримали нарешті українську владу, це завдання кожного свідомого українця.

Ще одне. Не маю права того не сказати. Я мав щастя бути одним із особистих охоронців нашого славного генерала, командира УПА Романа Шухевича. Жив разом з ним у конспіративній хаті в Княгиничах і мав можливість зблизька пізнати всю велич такого простого на вигляд і такого різностороннью обдарованого чоловіка. Це була високоосвічена людина, дуже здібний організатор і відважний командир. Разом з нами в хаті жили тоді ще Катерина Зарицька та Оля Ільків з донечкою. Своєю поведінкою, своїм ставленням до нас генерал завжди подавав приклад дуже тактовної, дуже інтелігентної людини. Жодної роботи він не цурався, багато працював, був вимогливим до підлеглих, а найперше до себе. Був дуже розумним, знав декілька мов.

Якось, у 1947 році, відпровадивши командира в Рогатинський ліс, я потрапив на засідку. Важкопораненим потрапив до рук НКВД. Стрілявся тоді, але Бог залишив мене живим. А далі були тюрми Рогатина, Станіславова, Львова, Києва і — режимний концтабір селища Інти, що коло Полярного кола у Республіці Комі.

У тій Інті після звільнення з концтаборів я й познайомився з Ярославою Людкевич-Сітко, авторкою цих оповідань. Близька товаришка моєї дружини, вона стала нам обом надійним другом на всі подальші роки.

Ярослава ступила на тернисту стежку боротьби за свободу свого народу ще юною дівчиною, навчаючись в університеті. В неспокійному 1947-ому стала вона членом ОУН. Їй доручали розповсюдження антибільшовицьких листівок, інші важливі завдання. Через провокаційну "бочку", в яку потрапила її спільниця, була підступно схоплена і заарештована. Слідство проходила у сумнозвісній львівській тюрмі НКВД по вул. Лонцького (нині С. Бандери, 1), де ночами ревли трактори, щоб заглушити стогони розстрілюваних і мучених патріотів, і де сьогодні нащадки московських сатрапів хочуть збудувати на кістках замучених розважальне кафе. Військовим трибуналом військ МВС Львівського округу була засуджена на 25 років концтаборів, а потім кількамісячним етапом доставлена в Комі АРСР, де в концтаборі "Мінлаг" на лютих 40-50-градусних морозах серед голої дикої тундри разом із сотнями тисяч таких самих юних дівчат і хлопців відбувала покарання.

Мучена, але незламна духом, вона і у жорстоких північних концтабірних умовах зберегла щире, відкрите серце і людяність, а до карателів — непримиренність. При

кожній нагоді, яка, хоч і рідко, все ж траплялася, попри втому від непосильної праці, Ярослава збирала в бараку гурт дівчат і, ховаючись від недремного ока наглядачів, розказувала їм історію України. Але цим не обмежувалася. Наступного разу невгамовна лекторка вимагала від товаришок повторення матеріалу. "Наш міністр" — так добродушно звали її подруги за постійні намагання у важких невільничних барачних умовах ширити слово духовності.

Ярослава дуже любила літературу. Вийшовши з концтабору, але, залишаючись ще в Інті на спецпоселенні, часто відвідувала видатного українського перекладача, поета, літературного критика Григорія Кочура. Навколо Кочура завжди гуртувалася спрагла літературно-художнього слова молодь. Тут обговорювали українські та світові літературні новинки, події з культурного та політичного життя. Тут панував високий дух літератури та духовності. Ось як згадує про це сама авторка: "З часом гостини у Кочурів прибрали узаконену форму. Прекрасна атмосфера царювала тут. [...] Тут можна було зустріти людей різних професій, різного віку, різних уподобань. На Великдень чи Різдво гості сходилися прошені й непрошені, а коли приєднувалися ще й Іван Савич та Паламарчуки, Північ, здавалося, зникала, і ми відчували себе не на чужині, ми були вдома: у Києві, Львові, Тернополі..."

Ці її оповідання про УПА взяті з самого життя. Це художньо опрацьовані конкретні події, факти, вибрані нею як зразки народного патріотизму та самопожертви. Будучи особисто знайомою з багатьма повстанцями, маючи власний досвід роботи в ОУН, вона напрочуд реалістично і до деталей точно зображає складне повстанське життя, побут повстанців, їх боротьбу. І ніби контрастом до цього звучать, зачаровують своєю божественною первозданною красою її поетичні описи природи. Всі її твори написані з великою любов'ю до Бога і України, до людей, до природи. І в цій любові її сила. Поєднавши талановите художнє слово з жорстокою правдою, творить Ярослава вражаючі замальовки. Серед героїв її оповідань красуня Чічка (одноіменне оповідання, написане після знаменитої Конституційної ночі), що, залишивши навчання у медінституті, йде у підпільну боротьбу, та там і гине; і малий проводир Михайлик, якому важливішим від власної вигоди ϵ нагода прислужитися рідній Батьківщині; і тіточка Ева ("Янгол"), яка не боїться переховувати гнану дитину упівця. Тут і дівчинка Любка ("Любка"), вимушена заробляти на хліб, наймитуючи у "доброї" московки; і солдат радянської армії Василько ("Бо Петруньо живий..."), який у концтаборі, служачи конвойним, серед каторжан зустрів свою матір. Такий факт справді відомий, лише з тією різницею, що солдат, зрозумівши суть, застрілився – не зміг винести ганьби конвойного рідної матері. Особливої уваги заслуговує розгорнутий нарис з повстанського життя "Вони" з головними героями Лілею і Данком – молодими людьми високої моралі які, шойно одружившись, вбивають себе, не бажаючи живими потрапити до рук ворога. Цікавими і пізнавальними ϵ оповідання "Знайшлася мама", "Малий", "Втікач". A ще ϵ в Я. Людкевич нариси про Варку, де описані провокації радянських каральних загонів, так званих "визволителів" та Стефу ("Стефа з хутора Малинівка"). Тій Стефі – Стефі Волібрух, яку колись катували майже до смерті, спотворивши на все життя її тіло, все ж пощастило. Вона дожила до Незалежності, до наших днів. Вона живе і коротає свій вік у Львівському будинку для перестарілих, що по вулиці Медової Печери, 71. Живуть ще нині і багато інших колишніх вояків УПА. Живуть, хоча по-трохи вже відлітають у

вирій, наче ті журавлі. То ж сьогодні справою честі кожного свідомого українця є його особистий внесок у процес визнання на державному рівні Української Повстанської Армії.

А щире, правдиве, палке слово Ярослави Людкевич нехай допоможе нам краще зрозуміти і пізнати ті страшні, трагічні, а разом з тим величні сторінки нашої такої ще недалекої від нас історії. То ж доброго подорожування сторінками цієї книги Тобі, любий наш Читачу, дорогий Друже!

Любомир Полюга, зв'язковий головного командира УПА Романа Шухевича

ЕТАП

Замість сторінки з автобіографії

Як відомо, все нове ϵ більшою чи меншою мірою повторенням старого. І коли засоби масової інформації повідомляють про трагічні події в Чеченії, у мене мимоволі виникає думка: ми в Україні все це вже проходили - і масові арешти, і депортації, і поголовне винищення голодом Богу духа винного населення - словом, увесь той комплекс заходів біснуватого російського імперіалізму, який можна визначити одним страшним словом - геноцид... Геноцид проти України, геноцид проти багатьох інших народів, а тепер геноцид проти Ічкерії...

Мета таких геноцидів очевидна - збереження і розширення кордонів своєї людиноненависницької давно вже протрухлої імперії двоголового орла. Та якщо з російським військовим генералітетом все зрозуміло - треба розширити "родіну" до берегів усіх океанів земної кулі, у чому йому догідливо підтакує більшість росіян, - то от із духовенством в Росії справа доволі плутана: і апетит імперський не вщухає, і Заповіді Божі не дають спокою. Хоча, можливо, Мойсей спеціально для Росії заготував інші таблиці і на іншій горі?

I тільки незначна частина російського суспільства наважується висловити свій протест проти безглуздої людобойні, але їх сміливі, справедливі голоси тонуть у дикому галасі одурманених шовіністичними закликами людей.

А тим часом Чечня перетворюється в руїни. Чеченці, хто зумів вирватись із того пекла, вимушено покидають рідний край, блукаючи по непривітній чужині, і рідні оселі приходять до них хіба що у снах.

Оці трагічні світові події ятрять мені душу, і вкотре вже виринає спогад із днів молодості. Тоді і наш край московський окупант топив у потоках крові найдостойніших синів і дочок України, паплюжачи їх святу пам'ять. І диявольською посмішкою глумливо шкірився: "Почекайте, ще не те вам буде, це ще тільки квіточки..."

От про ті "квіточки"...

Безнадійно понурий, холодний день снігового грудня. Таке ж безнадійне свинцевосіре небо. Здається, природа вимела з неба навіть найкрихітніші промінчики сонця. Сірі корпуси львівської пересильної тюрми, сірі обличчя арештантів, зібраних на тюремному подвір'ї для відправлення на етап. Все це - звична для сов'єтської України ситуація: голодомори і пожежі, дике цькування громадян і сплановані провокаторами змови й провокації, арешти і переповнені тюрми, придушені повстання і тайкома закидані ями з жертвами червоного терору. А ще - довгі колони в'язнів. І етапи, етапи, етапи... Пульмани, товарняки, вщент наповнені сучасними мучениками. Етапи у вічну мерзлоту Заполяр'я та безводні азіатські пустелі. У невільничі оселі незліченних та безлюдних форпостів червоної імперії Кремля.

Заарештованих владі потрібно знищити у першу чергу морально, вичавивши ще й при тому з нещасних бранців всю фізичну силу. "Нам потрібна не ваша робота, а ваші муки", - відверто, цинічно, зі зловтіхою кидають в обличчя ув'язненим свою істину кремлівські військові боси, які якось загостили до концтаборів на "перевірку".

Це відверта брехня, бо ж саме рабською дармовою працею каторжан будує Москва свою імперію. Але спасибі за "щирість", та й пощади легше сподіватися у голодних тигрів, аніж у вас, "визволителів"...

I все-ж-таки, потрапивши з тюрем у концтабори, і, маючи невеселу нагоду їх порівнювати, в'язні надають перевагу табірному пеклу над тюремним. Хоч і там дика сваволя сталінських опричників і, як протиставлення - повне безправ'я невольників, постійне вичавлювання їх фізичних і моральних сил. Таке можливе тільки тут, у володіннях кремлівського диявола, у цій державі тьми й облуди.

Але смерть у тюремному закапелку приваблива ще менше. Отож, допоможи нам, Боже, якнайшвидше вирватися з того кам'яного мішка, щоб ще раз кинути прощальний погляд на рідне небо, де немає грат, жорстоких нічних допитів, мокрих карцерів з голодними пацюками, а на закінчення - часто ще й в темному вогкому підземеллі кулі в потилицю...

Поки що очікуєм. Тюремний "форум" вщент забитий арештантами "с вєщамі" - у кого клунок, у кого вузлик. Ті, кого взяли просто на вулиці чи в лісі, хто не мав змоги нав'язати контакт з рідними, стоять, засунувши руки в кишені старих широких солдатських шинельок, якими нагородили їх напередодні етапу, й снують свою невеселу арештантську думу, обводячи зором доступний клапоть неба, "може, в останній вже раз"...

Ех, Львове! Древній, княжий, гомінкий, до болю рідний Львове, чи вдасться нам відновити й вознести твою, розтоптану чужинецькими наїзниками, славу?

Бараки поступово опустіли. Ще недавно, доведені знущаннями до відчаю, в'язні робили спробу бунту, щоб домогтися людського відношення. Даремно. Придушили. Їм це робити "нє впєрвой".

Отже, тепер нас усіх вишикували в колони, і після переклички за формулярами помаршируємо до своїх тимчасових хат на колесах — "зеквагонів". А хто не зможе йти - того силоміць затягнуть... Он у першому ряді розпачливо голосить молода жінка - ноги не тримають, видно ж тут скалічили, а її шпурнули в колону, наче той лантух з непотребом - мусить бути рахунок, хоч мертвого в ряд поставлять...

Декілька стареньких мерзлякувато загортаються в свої домоткані рядна. Вони застигли у німій покорі. А онде плачуть двоє худющих дитинчат. Боже милостивий, невже ж треба нас усіх аж під корінь? У серце ножем вдаряє близький гудок паровоза пора в дорогу. Молодість залишається позаду, у плюсквам-перфектум. Розпочинається лютий, розпачливо впертий двобій з долею за існування, за яке, можливо, й не дуже варто змагатися, але яке ні в якому разі не можна віддати без бою. Навіть не маючи права, з точки зору сов'єтського законодавства, називатися людьми, мусимо зберегти людську гідність, і, водночас, людські цінності існуватимуть для нас уже в інших вимірах.

...Падає наказ вартових. І ми поволі вирушаємо за тюремну браму, зусібіч оточені солдатами, озброєними наче на штурм неприступної фортеці, і не менш лютими сторожовими собаками, - адже ведуть "бандитів, особливо небезпечних злочинців"!

Йдемо недовго. Ані знайомих будинків, ні станції Підзамче не видно. Зупиняємось... Очевидно, поїзд підігнали під сам пересильний, щоб не приведи, Господи, з кимось із рідних чи близьких не побачилися востаннє... Ще кілька хвилин - і ми вже у вагоні, брудному, холодному, з двоповерховими нарами та маленьким загратованим віконечком. Інтер'єр доповнює напівполамана заіржавіла піч-буржуйка.

- Бистрєй, бистрєй! - пронизливими криками підганяють конвойні. Врешті вони з гуркотом зачиняють залізні двері, і через короткий час вся наша невільнича громада вирушає у далеку невідому нам дорогу.

Хтось гірко заридав. Молимося. На серці камінь. "О Пречиста, не опускай нас у нашому горі!"

У вагоні, в основному, молодь. Кількох стареньких жінок примостили ближче печі, яку хтось із дівчат марно намагає-ться розпалити. Видане на розпал відро вугілля - майже один пил, горіти не хоче. А зі всіх щілин свище сніговий вітер, насміхаючись над нами: "Ви ще на щось надієтесь? Покиньте мрії та сподівання, ви вічні раби хижої імперії зла!"

Затуляємо щілини у вагоні чим можемо, і у важких думах поволі вкладаємось до сну, щоб хоч на коротку мить відійти від осоружної дійсності. Хтось гризе плісняві сухарі, видані нам на дорогу, хтось важко зітхає, а ми з Лесею Паращак, тюремною приятелькою, накидаємо на себе шинелі й тихенько шепочемося про все наболіле.

Пройшло кілька днів невільничої подорожі. Доволі довго стоїмо в якомусь тупику. Вирахували, що завтра розпоч-неться Новий завершальний рік п'ятого десятиліття двадцятого століття. Що принесе він Україні? Чи блисне сяйвом свободи, а чи й надалі скнітимем у ярмі? У важких роздумах поринаємо в сон, тривожний арештантський сон, у якому на короткий час моторошна дійсність поступається вимріяним видивам з минулого і з прийдешнього... Наступає ранок. Він невмолимо пригадує нам наше арештантське злободення - день починається з вигукування перевіряючому вагон своїх зеківських даних...

А дні минають так повільно, так виснажливо. Наші незаздрісні побутові умови стають зовсім нестерпними. Мороз міцнішає, виходить, їдемо на Північ. Проте палива видають аж надто скупо. Води не вистачає на пиття, про те, щоб помитися, годі й думати. Та й хто в такій холоднечі думає про гігієну? Поступово втрачаєм лік дням...

Миготять у віконечку дороги, ліси, переліски, де-не-де визирне хутірок, а то й зовсім одинока хатина, наче закинута в снігову пустелю Дідом Морозом. Сонце скупо поблимує

на той сніговий океан, що, наче який хижак, оскалює свою льодяну пащу. Людей не видно, очевидно, населені пункти проїжджаємо вночі. Що ж, "широка страна моя родная", треба живий товар везти в нічну пору, щоб ніхто не засумнівався у правдивості "совєтського раю".

На одній із стоянок при нічній зупинці поїзда, коли холод не дає нам заснути, б'ємо кулаками в двері, домагаючись палива. Одна з подруг, почувши кроки конвойного, вигукує на всю силу:

- Думаєте скоювати свої злочини шито-крито? Не вийде! Ми передамо на волю, і світ дізнається про нас! Дізнається кого й куди везете! Не приховаєте нізащо!

Мерзнемо несамовито. Старенькі сидять скулені непорушно, з покірністю приречених на загибель. Сидять без слів, без нарікань, і тільки очі в світлі закіптявілої лампочки променіють болем, безмежним болем, тугою розтерзаної України. І від одного виду тих трагічних постатей хочеться вовком завити, заревіти диким звіром, і щоб той голос розбив байдужість як земних, так і небесних вершителів доль наших...

Тепер у двері гатимо кулаками, ногами, викрикуємо репліки, варті ще доброго десятка років покарання на додаток до отриманих. Вагон підозріло похитується.

- Давайте, ще й ще! В двері, в стіну, плечима, ногами! Ага, з'явилися!
- Що, даси кулю в лоб? Давай! Краще відразу, ніж живцем задубіти!
- Мало дали? Нічого, прокурор ще додасть!
- На білі ведмеді? А ми що, може, в Сочі на курорт їдемо? А з ведмедем легше до згоди прийти, ніж з вашим братом-чекістом!

Врешті після безпредметної перепалки підходить начальник ешелону й обіцяє прислати на допомогу "істопніка", тобто опалювача. І дійсно, незабаром вартовий впускає у вагон невизначеного віку арештанта з оберемком дров та відром справжнього вугілля. Майстер ватри справно береться до діла, водночає нав'язуючи розмову. Виявляється: наш земляк, гуцул, ще молодий, а що неголений, немитий, то й вік не вгадується...

- За що ж ти попався, сину? питає хтось із старших.
- А за підпал! наче з викликом, хвацько відповідає хлопець. Старенькі з острахом хрестяться.
 - Ой, гріх, сину, на тобі. Що ж тебе до такого безбожества привело?

Хлопчина весело блиснув зубами.

- Гей, та як я грішний, то хто вже тоді праведним буде! А як дуже хочете, то вже розповім вам всю оту мою придибашку. Часу ϵ доста, заки поїзд не стане, мене з вагона вашого й так не випустять!

І полилася дивна розповідь у в'язничному "диліжансі" під звуки паровозних гудків й скигління північної заметілі.

- Якось старший мій брат женитися надумав. Дівку наглядів недалечко від нас, вже й весілля мали грати. Аж тут звідкись появився писарчук з долів. Таке собі, як щур з води, - мале, облізле, очі хортами бігають. А що недобре, так ще й гонористе. Ніс задер. До церкви — то йде, але й по селу цілими днями тиняється, блимаючи тими сліпаками по сторонах, гейби визирає щось, винюхує, як той гончий нишпорка.

Хату йому по висланих до Сибіру дали. На все готовеньке, ще тепленьке, значиться, прийшов. Ще й комора повна газдівського добра, бо за ту годину, що дають на збори,

хіба багато годен взяти? А братова дівка живе близько, та й рідня якась тим вивеженим. От накинув той здохляк на неї оком. Де не стріне, не дає проходу, наглий, як той танк больше-вицький!

Відганяла вона його від себе, як злу муху, відганяла, а тоді - до брата на скаргу: "Чого він, - каже, - спокою мені не дає? Чого ходить за мною? Віджени його, Степане, аби не крутився коло мене, аби люди на язики не брали, віджени, бо сама йому щось зроблю!"

Ну, а Степанові два рази не кажи, перестрів якось на вулиці й по-доброму до розуму хотів наставити. Але де там у нього розум, дурне, видно, від роду. А ще сяка-така власть у руках ϵ . Став братові шкодити: то податки, як нікому, накладуть, то у во ϵ нкомат викличуть. І все ніби по закону, а до одного тягне, аби дівку відбити.

Поїхав якось мій Степан на фірманку до лісу, а він, дивлюся, на вулиці його Настю переймає! От і мене за печінки взяло! Ах ти, шарпаку облізлий! Тут тобі не доли, тут гори! Власть ваша, а закони наші! Ти хоч сто літ живи, а кривди твоєї гуцул тобі вовік не забуде, не подарує! До десятого покоління гуцульська мста сягає! У горянина що око, що пам'ять силу мають, чи за добре, чи за зле платить по правді!

I поки брат у лісі мозолився, я пустив тому зальотникові червоного півня під хату - на всі гори засвітило! Поки люди збіглися, то й рятувати не стало що - купа попелу, та й по всьому...

Скоро того зайду з села вітром здуло. Але зло, видно, затаїв, паскуда, на нас. До брата за пожежу вчепитися не міг, бо того вдома не було, то на мене налетів, вчепився, як голодний вовк ягняти. - Чи здогадався сам, чи доніс на мене хто, але п'ятак мені приліпили... Та я не дуже то й баную. Довго баритися не буду - до першої амністії. Тоді на самій Говерлі ватру розкладу, абисьте виділи, що м вже вдома, бо огонь і до вас буде видно! Де везуть? Та де, на круглу зиму, за якусь Печерицю - чи як там її... А мені мороз - не біда, ми звиклі по снігу босоніж бігати, та й ви не так дуже гризіться! Звикнемо. А там Бог дасть - хто нас вчора судив, того ми завтра засудимо!

Піч поволі нагрівалася, дрова весело, по-домашньому потріскували, слова відважного кмітливого юнака поступово вселяли відраду: може, і про нашу кривду хтось збереже пам'ять, і ми не залишимось навіки забуті у тих вічних снігах!

Поїзд неквапом сповільнював ходу й коли зупинився, конвоїри разом із нашим милим розрадником викликали одну-єдину, наймолодшу з нас невільницю - їй виповнилося всього дванадцять років. Проте лікарі під тиском слідчих встановили вік дівчинки - чотирнадцять. Худенька, бліда, погано вдягнена, майже боса - на ногах порвані черевики, майже без власних речей, вийшла та осиротіла дитина лютої січневої студені в чужий жорстокий світ, залишаючи нам, зажуреним, болючий спогад... Орисю Дідушко, дівчинко з невільничої подорожі, якщо ти жива, пригадай етап на Північ у 50-му році і наші гіркі сльози на прощання...

А подорож, як і наша мука, все тривала. Мимоволі закрадалася думка, чи довезуть нас живими, а чи поглине нас сніговий полон навіки? І знову задеревілі від холоду вуста шепочуть молитву до Тієї, під чию милість завжди прибігаємо в хвилину горя і недолі.

Споночіло. Сну нема. Дивний настрій у всіх, наче ось-ось щось повинно статися. Щось особливе й дуже вагоме, віддалене й до болю рідне. Під монотонний стукіт коліс гудок паровоза закликає летіти у протилежний бік - вдаль, за обрії, у рідні простори. Туди, де, можливо, нас вже ніхто й не чекає. До рідної хати, до тої, що нема...

I раптом звідкись, мабуть, з самого неба розірвав важкі міркування могучим громом хорал:

- Бог Предвічний народився...

Так ось чому так тоскно на душі! То ж сьогодні Святвечір, і десь там у рідних оселях господар дому благословляє кутю, діти прибирають ялинку, на столі мати ставить дванадцять страв, під вікном колядники, по вулицях ходять з вертепами. Чи й справді колись все те було? І вже ми зриваємось з нар, гуртуємось в одному куті вагона, добуваємо сухарі, рештки цукру - хто що має. І, незважаючи на скажене тупотіння конвойного на даху вагона, славимо колядою Предвічного, бо Він прийшов сьогодні, щоб спасти нас. Бо зло не вічне, а всеперемагаюча любов замкне прокляті ворота большевицького пекла!

Радуйся, земле, бо Він народився, щоб нас спасти! І ми колядуємо вже без сліз, а щоб добре зігрітися, йдемо по вагону в танець, витинаєм дрібушки, приспівуємо, тоді коломийка... І знову коляда, прадідівська, українська, наша коляда летить у тундру, у вічну мерзлоту Заполяр'я, до невільничих осель, до живих і мертвих друзів недолі. І начувайтеся, вороги - бо ми таки повернемось додому всупереч недолі й вашої нелюдської злоби! Бо з нами Бог і ми Його славимо і Йому вклоняємось!

* * *

Незабаром виповниться півстоліття з того пам'ятного для мене Святвечора. Багато колядників з нашого вагона, що прямував на Далеку Північ - Печору, Інту, Воркуту, Абезь, Халмир'ю, - вже відійшло від нас навіки. А в цих, що залишилися, важко впізнати відчайдушних співаків гулагівського набору 50-го року...

Вже призабувся смак тюремних сухарів, баланди, зміїні укуси вітрів при 40-градусному морозі, від дня Самостійності не тривожать більше у сні гидкі привиди підневільної дійсності. Проте і до сьогодні гріє душу спогад про той Святий вечір, про Різдвяну ніч під стукіт коліс, спільну молитву й очищаючу душу від скверни рідну, могутню, незрівнянного чару нашу Коляду!

ЧІЧКА

...Вона змалечку, ще якось так по-дитячому, любила приносити себе в жертву іншим. Роздавала свої забавки знайомій дітворі, пригощала їх ласощами, яких мало кому тоді діставалося, навіть собакам та котам вишукувала ласі для них шматочки. "Адже їм теж хочеться покуштувати чогось смачненького." - І при тому так довірливо поглядала своїми барвінковими оченятами, що несила було на неї розсердитися. Та сердитись й насправді було нізащо. Її всі любили "Наша Квітка" - так звали і вдома, і в школі, хоч на ім'я була Ольгою. Але кожен, хто хоч мимохіть кинув погляд на цю премилу голівку з довгими по пояс косами, обрамлену віночком чорнявих кучериків навколо приязно усміхненого личка, подумки твердив: жива квіточка, от вже вдалася дитина! Квітка та й годі.

Оля підростала. Роки воєнного лихоліття трохи пригасили її щасливе дитинство. Масові арешти, вивози, смершівські карателі, вщент набиті помордованими людьми тюрми, спалені дотла села, жидівські ґетта і цілі регіони споконвічних українських земель, відданих на поталу злісним чужинцям-окупантам. Океани, океани людського горя - як боляче шматувало все це юну душу дівчинки!

Як часто весняну блакить її очей тепер застеляла пелена суму. І тільки улюблені книги і тихі молитви допомагали дівчині зберегти душевну рівновагу. А життя плинуло і ставило свої нові вимоги. І коли, закінчивши школу, надійшла пора вибрати професію, Оля без вагань вирішила поступати в медичний: стане лікарем, щоб хоч краплинку людського горя могти злагіднити своїм серцем, своїми руками. Наука давалася їй легко, і, якби не остогидла комуністична пропаганда, що просочувалася навіть у професійні предмети, що було особливо ненависним для свідомої юної душі, все було б і непогано.

Але проминув рік, і дехто з її однокурсників почав час од часу пропускати заняття. А, повернувшись згодом на короткий час, остаточно щезав. Відчула Оля, що з якогось часу і до неї пильно приглядається один однокурсник. І ось одного зимового дня він, один з найбільших на курсі "сачків" попросив дозволу провести її додому.

Вони розмовляли про те та про се.

- Слухай, Квіточко, випалив раптом Орест, її проводир, а чи задумуєшся ти деколи ще над чимось, окрім наших медичних талмудів?
- Дивне питання, зчудовано глянула дівчина. А для чого ж тоді було вступати у медінститут?
- Воно то так, згодився Орест. Але ε речі, багато важливіші від усіх тих вчених премудростей...
 - Орку! Зупинила його Оля. Не крути, говори прямо, що сталося?

І хлопець почав якомога стисліше і зрозуміліше розказувати те, що вона і сама чудово знала, про що з раннього дитинства, з першої свідомої пори чула у батьківському домі: Україна, поневолена, розтерзана хижими наїзниками. І от зараз у такий важкий для неї час треба допомогти їй. Він говорив довго, запально й, коли на мить зупинився, дівчина спитала, дивлячись йому в очі:

- Чим я можу допомогти?
- Ти зможеш багато...

І почалася праця. Важка, сповнена постійної тривоги і смертельної небезпеки. Праця, яка не обіцяла ні нагород, ні благ - важка праця медика в умовах українського руху Опору 40-х років. Вже незабаром довелося покинути рідні пенати й перейти в глибоке, закрите підпілля. Там, у тісних вогких криївках, на Олю чекали поранені повстанці, чекали на її вмілі добрі руки, на милий усміх, лагідний погляд, на добре слово. "Чічка" - таким було тепер її ім'я-псевдо, яке якнайкраще пасувало їй.

Проминуло довгих три роки. Чічка прекрасна у красі своєї юності, живе втілення доброти й милосердя, без скарг і вагань невтомно долала весь тягар повстанської Одисеї. Бійців ставало все менше, поранених поступало все більше. Їй не раз із нестерпним болем душі доводилось закривати очі тим, хто ще зовсім недавно тримав у руках зброю в обороні стоптаної ворогами Вітчизни. Як хотілося вирвати їх із пазурів смерті, як важко було дивитися на їхні страждання й відчувати своє безсилля перед невмолимим лицем смерті.

... Його привезли в шпитальку, коли тільки почало благословлятися на світ. Напівзамерзла одежа, вимащена гноєм, куди його заховали від хижих пазурів "червоної мітли" господарі близької оселі, смертельно бліде, аж прозоре від надмірної втрати крові юнацьке, ще майже дитяче високочоле обличчя, окрилене чорними бровами, і та страшна рвана рана в грудях від розривної кулі, надривний віддих, а кутики уст змочені кривавою піною.

"Боже милосердний, - тривожно думала Чічка, - невже ця, ще майже дитина, вже приречена на загибель! Май над ним милосердя, Всевишній!"

Вона глянула запитливо на лікаря, похиленого над хлопчиною.

- Праву легеню доведеться видалити, ліва, на щастя, ціла, по хвилі повідомив Дятел. Світить тобі, доню, знову мандрівка до міста, наркозу в нас обмаль.
 - Він протримається до вечора?
 - Молодий організм, повинен би, зрештою ми зробимо все, що в наших силах.

Поранений тим часом заворушився, розплющив очі, поволі приходячи до тями, і з тривогою вглядався в незнайому обстановку. Дятел знову нахилився над ним:

- Лежи спокійно, юний друже. Лежи, ти у своїх і скоро ми тебе поставимо на ноги.

Хворий, видно, хотів щось сказати, та лікар попередив:

- Зараз тобі не можна розмовляти. Ще наговоришся в житті. Не журись, ми ще покажем ворогам, хто ми й якого роду! Терпи, козаче, отаманом будеш! – підморгнувши пораненому, кинув свою звичну примовку й відійшов набік.

Слаба усмішка промайнула на зболеному обличчі, й він знову пірнув у забуття.

- Я піду, по хвилі озвалася Чічка, до вечора, думаю, впораюсь. А як з перевізником, ріка поки ще непевна?
- Буде все по-старому, коротко сповістив доктор, і вона стала збиратися в дорогу, таку знайому за роки підпільної праці й таку небезпечну. Щоразу, ті походи були грою в піджмурки зі смертю.

3 тих мандрів завжди спритно вив'язувалася, хоч не раз була на межі пропасті. То ж і тепер всі прощалися з нею спокійно. Тільки санітарочка, миловидна пухкенька Шпулька чомусь припала до неї й заплакала.

- Ти чого, - здивувалася дівчина, - хіба мені вперше? Само ж воно нічого не з'явиться на столі. От якби була у нас, Шпулько, чарівна паличка! Сиділи б ми тут і махали нею аж до незалежності! - Всі засміялися. - Ну, бувайте! Зоставайтеся з Богом!

Так знайомо похилилися під вагою снігу лапаті віття смерічки, так весело перекликалися навкруги пташині голоси, славлячи ясний зимовий день, так легко вдихали юні легені свіже морозне повітря...

"Боже, яка краса, яка розкішна природа і рідна земля, і якою вона могла б бути, якби прогнати з неї всіх окупантів!

Чічка поволі, з набутою під час перебування в підпіллі обережністю підходила до умовленого місця - скелі, званої Дідом, де мав чекати на неї проводир. Нечутно ступаючи по мерзлій землі, підходила, вся замінена в слух, як раптом з-за дерева вигулькнула якась дивовижна з'ява, чудернацький оберемок обшарпаного лахміття, й кинувся їй на шию.

- Нанашко, нанашечко, то ви тут?
- Івасю, зчудовано сахнулася Чічка, ти що тут робиш?

- А я на переправі, не без гордощів заявив хлопчина, дідо заслабли, нездужають, то вже місяць, як я за них.
 - А школа?
- Лишив-єм. Як станут наші до влади, тоди піду довчуси! Раз треба послужити своїм, то треба, нема ради! Ходіт, нанашко, поведу вас!

"Так, так, - розчулено думала дівчина, прямуючи за метким хлопчиною, якого її батьки врятували від голоду. Майже всю Івасеву родину знищили совіти при відступі перед німцями у тому трагічному сорок першому. Хлопчиком опікувався старий дід, але неврожайний рік примусив його, як і багатьох інших його краян, віддати дитину чужим людям на виживлення. В Олиній сім'ї скоро звикли й полюбили малого підгірянина, і він теж прив'язався до них. А від Олі не відходив ні на хвильку. Вона нагадувала йому хресну маму, й він став звати її нанашкою.

Його все цікавило, він до всього приглядався й завжди хотів чимось прислужитися своїм рятівникам, якось зовсім по-дорослому оцінюючи своє нове становище.

- Ти, Івасю - наша права рука! - жартували Олині батьки. Хлопець тільки посміхався й знову вишукував якесь корисне для дому заняття.

"Так, - думалося Чічці, - той хлопчик, ця дитина, кинув школу, і посвятив себе жертовному служінню своїй потоптаній ворогами Вітчизні. Хоча б Бог поміг йому вижити, хоча б вдалося уникнути йому невільницького пекла. А може він ще дочекається світлого дня Української держави? Хто зна! Поможи йому, Господи, захисти його! Щоб хоч він, єдиний з цілого роду, зазнав краплину радості!"

- Нанашко, перервав невеселі думки дівчини малий проводир, коли вони щасливо перейшли напівзамерзлу ріку, коли вас чекати?
 - Коли споночіє. Але як же ти чекатимеш у такий мороз?
 - А то хіба мороз? засміявся Івась. Я звиклий, я і по снігу босим бігаю!

Вони ще трохи пройшли поза городами до передмістя і розійшлися кожен своєю дорогою...

Падав густий лапатий сніг, лягаючи на міські будиночки білими пухнастими шапками. День видався тьмяний. Де-не-де з вікон на вулицю падали снопики світла, сновигали заклопотані буденщиною міщани. Надходив Новий рік. Вітрини крамниць красувалися новорічним оздобленням, дехто заздалегідь запасався ялинкою. З афіші кінотеатру звабливо усміхалася героїня фільму, а з голосника лунала бравурна мелодія. Ніщо зовні не виявляло трагізму, смертельної боротьби, в якій перебувала Україна.

"Зовсім інше життя, - думала Чічка, - аж не віриться, що ще є на світі бібліотеки, лабораторії, концертні та театральні зали, що є симфонії, вальси, фокстроти. А ми там знаємо лише бої, засідки, облави, обшуки, криївки. Хлопці знаменито розрізняють запахи пороху, згарищ, крові, поту й смерті. І поки що більш нічого не знають у свої вісімнадцять-двадцять літ…" "А що знаєш ти? - зашепотів невидимий знайомий голос. - Хіба тобі знайомі всі ці принади життя? - Я вчилася, а то вже велике щастя. Я любила вчитися. Переді мною були відчинені двері храму науки. - А твоє особисте, адже ти молода, вродлива дівчина. Чим згадаєш колись свої молоді літа? Самопожертвою своєю і своїх друзів? Хто оцінить це?! - Але ж без наших кривавих зусиль в України не буде майбуття, бо без жертвенних самопосвят не відбувається жодна вагома подія в історії людства! - Можливо. Але потім з'являться позаплічні герої із сумнівним минулим і

надзвичайно вміло припишуть всі заслуги собі. - Що ж, можливо, піна завжди найшвидше появляється у водовороті, але й найшвидше пропадає. Можливо, в коловерті подій все так і буде, але уляжеться завірюха, і слово Правди постане! І виринуть із забуття постаті справжніх борців..."

- Ей, чого задумалася, чорноброва, давай познайомимось, може, до чогось і домовимось, озвався веселий голос перехожого молодика.
 - А піст тепер, відповіла в тон Чічка.
 - А ти потім покаєшся.

Вона якось штучно засміялась і приспішила ходу. Слава Богу, що зовнішній вигляд не викликає підозри. Була одягнута скромно, але охайно. Пальтечко хоч ще зі студентських часів і вже немодне, зате ϵ в її зовнішності принадна окраса - довгі, закинені на плечі коси. Як сказав один її знайомий, "в коси завжди ϵ право закохуватись". Про кохання тепер, звісно, мова не йшла, але й опудалом не хотілося виглядати.

В аптеці все було по-старому. "Вуйко", як між собою звали хлопці старого провізора, зустрів її привітно і по хвилі розмови почав готувати все необхідне.

- Ти, мала, йди до мене, поки я тут впораюся, відпочинь трішки, послухай новини, переглянь пресу. Може і подрімаєш.

Він мешкав у сусідньому будинку, і не скористатися з запрошення було б нерозумно. Та й крутитися в аптеці до вечора теж не надто безпечно.

"Вуйко" був самітнім вдівцем, проте квартира ще зберегла тепло домашнього затишку, того милого побуту, де кожна річ наче навіює спокій та гармонію. Але навіть у цій вигідній для відпочинку кімнаті Чічка не могла відігнати тривожних думок: "Як там її друзі, чи спокійно проходить день, чи доглянуть належно хворих без неї? Як той новенький? Хоч би дожив до її приходу!"

Чи могла б вона тепер втішатися принадами життя, знаючи, наскільки важлива її праця там, під землею, у лісовій криївці? Жертовність тих молодих хлопців, поєднана з відвагою, перед котрою схиляють голови навіть ці ненависні вороги, змушує забувати все своє і зводити думки до єдиного - до свободи Вітчизни...

- Вважай на себе, дочко, мовив, прощаючись, "Вуйко", коли все вже було готове. Мені тут, у місті важко уявити собі ваше життя. Я вам можу тільки допомагати і просити у Бога ласк для вас, бо ви, такі молоденькі, взяли на свої плечі непомірну ношу.
- Ви робите не менш важливу справу. Що б ми там вдіяли без вашої допомоги. Та й вам тут не надто безпечно.
- Всі ми смертні, доню, а життя наше то довгий ланцюг логічно зіставлених випадковостей такий собі калейдоскоп буття. Окремі вчинки начебто й незначні, а у зіставленні, гляди, доля людська. Пам'ятай, дитино, буду вам потрібен там прийду, коли скажете! і, понуривши голову, додав: Мають вбивати молодих, то нехай вже краще знищать старого, вічно не житиме ніхто...

Місто огорнули густі сутінки, з ріки потягнув морозний вітер.

"Хоч би сніговію не нагнало, - подумала Чічка. Якась незнана досі тривога закрадалася у її підсвідомість. - Скорше б добратися до свого підземелля, до звичної, хоч і в незвичних умовах праці, де вже не раз вдавалося зробити те, що не кожен висококласний спеціаліст у змозі зробити й в клінічних умовах."

"Бог те робить, а не ми." - переконливо твердив у таких випадках Дятел. Чічка була такої ж думки...

Її роздуми перервали різкі звуки далекої стрілянини. "Знову десь бешкетують душогуби, - з ненавистю подумала Чічка. - Коли ж то їх настигне Божа кара? А таки настигне колись!"

На означеному місці її зустрів стривожений Івась.

- Біда, нанашко, на тім боці облавники! Мусим перебратися, заки місяць визріє.

Вони наддали ходи. Постріли все наближалися, вже виразно вчувалося гадюче сичання падаючих поблизу куль. Їм таки вдалося перейти на другий бік ріки. Ще трохи, ще трохи, а там вже он ліс, де легше заховатися від ворожих очей.

- Хутчій, нанашко, підбадьорював хлопець. Вона старалася з усіх сил поспіти за ним. Стрілянина трохи вщухла. Та ось неподалік тріскотнула ракета, за нею друга, третя і знову посипалися постріли.
 - А світило б ті так у пеклі, закляв Івась, все одно нас не зловиш!

Тепер кулі задзижчали вже їм над головами. Так, наче смерть вирішила погратися з ними у здоганялки. Ще кілька кроків, ще кілька секунд - і раптом дівчина зойкнула і з розгону впала набік. Її поранило в бедро, струмком бризкнула кров. Далі бігти було неможливо.

- Івасю, кликнула хлопця, чуєш, мене поранено, візьми мою торбу і біжи до урвища, туди, де старий хрест. Кликнеш тричі совою, хтось вийде, віддаси торбу й розкажеш, що зі мною. Хлопчина скривився.
 - А як ви тут будете?
- Я вночі якось доповзу звідси до лісу, а там вже раду собі дам! Біжи, біжи, нехай Бог тебе охоронить...

Вона зачекала хвилю й поволі поповзла в кущі лозняка:

"Значить - ось він, її кінець! Що ж, досі їй все вдавалося на межі неможливого. Але ж нема нічого безконечного. Безконечним може бути тільки Бог. Тільки Бог... Може, малому вдасться уникнути смерті, то хоч не пропадуть даремно її сьогоднішні зусилля. - Як медик, вона розуміла свій стан. - Скоро кінець, стікаючи з простріленої артерії кров'ю, на морозі довго не протягнеш. І вже краще так, під своїм зоряним небом, аніж десь у глухих застінках ЧК. Хоча у неї є ця ампулка під рукою, але хай краще так. Навіть не страшно і начебто потеплішало, спати хочеться, і, певно, скоро весна, бо кругом квіти, і їх так багато. Червоні маки, і вона з квітами йде до церкви, а потім з батьками на віче. А там люду, люду, і прапори лопотять сині-сині, як небо, і жовто-золотисті, як пшеничний лан. І всі радісні, і плачуть теж з радості, бо, нарешті, прийшла та хвилина свободи! І вона мусила прийти, бо за неї пролито море крові тих, хто склав своє життя за Україну..."

Назавтра, морозним ранком, понад берегом їхала стара підвода. Зненацька коні стривожено позадкували вбік, фиркаючи й неспокійно водячи головами. "Чого б то," - подумав візник, спішився, і тут зауважив темну пляму в прибережному верболозі. За хвилю, хрестячись, рвучко повернув коней назад у село. По його обличчі спливали сльози...

Невдовзі з села вирушило декілька підвід "дроворубів" з незвичним для такої праці знаряддям: джаґанами, лопатами. А на одних санях було прикрите щось таке, наче довга

скриня, і чомусь їхали й жінки похилого віку. Валка незабаром зупинилася, й один із візників показав рукою вниз:

- Там, у лозняку.
- Ось вони, наші дочки і сини, і нема тому краю... Одних Сибір поглинає, інші тут ідуть земленьку гризти. Що ліпшого, земля до себе забирає, а хто на ній лишиться, хто її від тих кровожадних зайд оборонить?, приказувала над Чічкою одна із жінок.
- А вона як янгол, побачивши, схлипнула інша, як намальована, хоч під вінець веди. А кровця вже замерзла на лід.
- Ой, ти дитино нещаслива, який короткий тобі вік відміряно, та де ж таке молодесеньке та в сиру землю класти! заголосили жінки.
- Давайте до роботи, аби нас тут не застала лиха година, не знати, кого може налнести!

Її довгі коси вмерзли в спливаючу з неї кров, так, наче хотіли навічно прикріпити її до тої частки батьківської землі, яку вона разом зі своїми друзями так самовіддано оберігала від диких орд лихого наїзника.

Обережно, щоб не понівечити тіло мертвої повстанки, підрубали заледенілу кров, поклали в домовину, заздалегідь заготовлену, й чимскоріш поспішили на цвинтар. Як часто доводилось їм тепер виконувати цей сумний обряд, виконувати крадькома, поспіхом, наче приховуючи який важкий злочин, бо, не доведи, Господи, прийдуть іроди, відкопають і над мертвими насміються...

Поки копали яму, жінки прибирали Чічку в останню дорогу: уклали коси віночком на голові, заквітчали міртом, дали в подушечку свячене зілля, в руки - образочок, прикрили вишиваним рядном.

- Отаке тобі, доню, весілля справляєм. Як панна, як молода, ой, яка ж то гарна дитина йде з білого світу! Нехай буде тобі, дочко, царство небесне від Господа Бога!
- Нехай тобі тут легко спочивається, сказав один з дядьків на прощання. Не знаємо, хто ти, з яких сторін, але видно за праведну справу голову зложила, видно, що ти, дівчино, тільки й жила думками про нашу стражденну землю, про нашу Україну!

Чотири десятиліття проминуло з тих неспокійних часів. Одного сонячного червневого дня на засіданні українського парламенту вулканом розбушувалися такі пристрасті, що, здавалось, вируюча напруга зірветься вихором, вдарить громом і рознесе в друзки увесь величезний зал, будинок, а то й цілу Україну.

Голова Конституційної комісії стояв за трибуною вже багато годин підряд, з самісінького ранку. Надворі давно споночіло, а домогтися від розгнузданої парламентської братії бажаного результату було годі. Від втоми йому тьмарилося в голові: "Господи, допоможи, - промовляв подумки, - не дай похитнутися! А тих яничарів врозуми вищою Правдою Своєю! Зглянься над моїм стражденним народом!"

Від думок про страждання народні неопалимою купиною палахкотіла впертість, що, як Прометеїв вогонь, зігрівала, додавала сил. І він, незважаючи на втому, знову й знову брався наводити лад усьому тому парламентському розгардіяшеві. Раптом йому здалось, а швидше може навіть відчув коло себе постаті. Ті постаті ворушилися, жестикулювали, щось шепотіли, чогось вимагали. "Це душі! - майнув здогад. - Душі народних борців і

мучеників прийшли підтримати його у цей вирішальний час. Щоб не схибив, не зламався." Невидимим роєм оточили вони його, ніби оберігаючи, й водночас передаючи йому міць свого духа і вимагаючи: "Не здавайся, вистій, доведи все до переможного кінця! Забудь, забудь про втому, неміч, пам'ятай про Україну! Як колись віддавали себе до останку ми, незнані тобі! З пам'яттю про нас, замучених, закатованих, зроби, зроби це для України!"...

Сіріло... Наступав ранок, а з ним підходили останні секунди вирішального голосування, і, зібравши рештки сил, головуючий несподівано для себе сильним голосом вигукнув: "Шановні колеги, подумайте про Україну, про всіх полеглих і замучених, закатованих за неї! Вони зараз тут, з нами, друзі, колеги, пам'ятайте про них, прошу вас!"

Ще секунда, ще мить. І сталося: спалахнула на табло вирішальна цифра – бажана, переможна! І ось залунали малинові звуки такого дорогого, такого вистражданого, до болю рідного "Ще не вмерла". І грім овацій і сльози радості, обійми і вигуки. Україна отримала Конституцію.

А головуючий стояв за трибуною занімілий і сльози котилися йому по обличчі. Плакав він, плакали разом з ним і всі, прикуті в ту ніч до екранів телевізорів. Плакали з радості, бо збулася нарешті мрія, викохувана століттями тими, хто боровся за неї, за святу свою Вітчизну, за ту, для якої жили і за яку помирали!

Того дня Україна вдруге святкувала своє Воскресіння. На майданах, вулицях, від столиці до малих хутірків від ранку і до пізньої ночі лунали пісні, велися розмови, незнайомі люди цілувалися, обнімалися. Бо дочекалися нарешті тієї заповітної хвилі, бо діждалися свята і утвердилися!

...А на могилі Чічки в цю незабутню ніч зацвіли маки - червоні-червоні, як її молода гаряча кров, так самовіддано пролита в роки боротьби за нас з вами, друзі, за прийдешні покоління, за Україну!

МАЛИЙ

Марта рвучко відчинила хатні двері, випустила з рук важку кошілку й нестримно заридала. Її старший син Павло щось зосереджено майстрував біля печі. Стривожено він глянув на матір і, прочуваючи недобре, спитав по хвилі:

- Ви ходили "туди"? Як Юрко?

Юрко, його молодший брат, вже півроку перебував на "казьонних", себто тюремних, харчах, і оскільки з їх друзів поки що нікого не арештували, значить, хлопець тримається, незважаючи на свій юний вік і на всі ті нелюдські тортури, які йому доводиться витримувати у тій большевицькій душогубці.

- Він вже не встає на ноги, стримуючи хвилю ридань, відповіла Марта, його волоком відтягнули в пивницю й покинули непритомного. Нелюди, кати скажені! Гірші собак! Ох, пропав наш малий, пропав навіки! знову заголосила нещасна мати.
- Мамо, а Осип що каже? Осип приймав передачі для в'язнів, й інколи через нього вдавалося добути хоча скупу вісточку від Малого. Що він каже? повторив своє питання Павло.
 - Юрко вже голови не підводить, очей не розкриває, й у розпачі вона знову заридала.

Павло задумався. Правду кажучи, то він, старший, затягнув Юрка до підпільної роботи. Спритний, не по літах тямущий хлопчина виконував різні важливі доручення і завжди успішно. Його навіть вважали щасливчиком. Але до пори дзбанок воду носить попався бідолаха з цілим пакетом листівок... Не встиг, видно, доручити до місця або по дорозі шпурнути від себе геть, коли побачив, що йому наступають на п'яти... "А тепер, значить, - все..." - подумав Павло, й від тої думки його обдало ледом. Але чийсь владний голос з притиском озвався у ньому: "Так що ж, без бою й руки вверх?! То не заслужив собі Малий у вас і горбика землі з хрестом?.. - Павло глянув на згорьовану постать матері й став неквапливо збиратися, а думки блискавками шугали в голові. - Якщо Осип, єдина своя людина з тюремної обслуги, не береться допомогти Малому, значить, бідолаху закатували до смерті... Треба хоча б підглянути, куди дінуть його неживого, щоб згодом поховати за християнським звичаєм. Бо чого сидіти, склавши руки, й чекати?!"

- Мамо, чуєте, мамо! - озвався по хвилі. - Я йду ненадовго, а ви будьте вдома, згасіть світло, й ні чужого, ні свойого в хату не пускайте!

Марта глянула на нього пригаслими очима й тихо промовила:

- Йди з Богом, ти вже останній...

Хлопець нахмурився. Їх батько загинув ще в 41-му в Бібрській тюрмі, торік на засідці під час облавної "мітли" вбили найстаршого брата Мар'яна, Юрка тепер доконали. Коли б ще й на Павла впала лиха година, мати залишиться одинокою, й ні до кого буде їй прихилитись... Павло тут же ж прогнав зловіщі думки. "То вже як вдасться! Бог не без милості, козак не без долі", - й вийшов з хати.

Надворі давно споночіло. Густий пухнастий сніг мрійно встеляв довкілля. "Як у казці чи на картині, тільки ще стократ краще... Як гарно можна було б жити, якби не простягнув до нас свою пазурасту лапу той страшний червоний диявол, - думалося Павлові. - А витали ж хлібом-сіллю на рушниках вишиваних! От і дочекалися відплати - одних в землю, інших за грати! Чи допоможе Господь позбутися колись тої нечисті? Не доведи, Боже, змарнувати у цій клятій тюрмі народів свій вік! Як таке життя, то краще відразу загибель!"

Біля ніг закрутився сірий пухнастий клубок.

- Сірку, друже, підемо шукати Малого, - і горло стиснулося, немов його вчепилася чиясь невидима пазураста рука. Сірка ще зовсім малесеньким сліпим цуценям приніс додому Малий, сам годував його, сам і буду змайстрував, і незабаром обидва стали щирими друзями. Цуцик з часом виріс у гарного вівчура, а що вже кмітливим виявився облавників здалеку чув, бувало, що й перебраних пізнавав "по духу": гарчав несамовито, наїжачував шерсть, люто, якось так по-вовчому, світив очима. І смерть близьких - рідні чи сусідів прочував своїм незбагненним тваринним інстинктом. Якщо рив ями біля своєї буди, так і чекай за декілька днів біди похоронної. Дивно, але на цей раз пес не виявляв неспокою: невже забув свого друга?

Павло вийняв зі схованки у коморі стару, ще батькову пістоль, свиснув Сірка й обидва подалися в напрямі до тюрми, що зловісно бовваніла грізним привидом на околиці міста. На певній віддалі, біля старої дуплавої верби, спинилися.

- Ти тут лягай і будь тихенько, зрозумів?

Сірко глянув на Павла своїми по-людському розумними очима й, скулившись, примостився біля дерева.

"А він наче все розуміє, - подумав Павло. - Хоч не так моторошно з ним в цю кляту ніч!... Він спритно видряпався по стовбурі до широкого дупла й став наглядати за тюрмою, спостерігаючи, що там діється.

А діялося ось що. Чим ближче до півночі, тим швидше гасло в тюремних вікнах світло. Залишилася тільки одна яскраво освітлена кімната, мабуть, зала. Звідти долинали людські голоси й приглушені звуки музики. "Мабуть, гуляти зібралися душогуби, - з ненавистю подумав Павло. - Це ж завтра День Червоної армії — "визволительки", що саранчею вже на півсвіту розповзлася, та й того їй мало!"

Поволі почав падати сніг, закружляла метелиця. Павлові здалося, начебто він вмурований у те вербове дупло якоюсь злою силою. Час, мов заворожений, зупинився навічно. І коли вже мороз холодними кліщами добирався до серця, коли мозок застилала пелена підступної сонливості, він побачив, а швидше відчув, як відхилилися бічні двері клятої душогубки, й дві постаті поволокли до снігового намету, навіяного поблизу будинку, щось подібне на лантух. Розмахнувшись, те "щось", шпурнули в сипку сніжну кучугуру й мерщій повернулись у будинок...

"То вже, напевно, Юрка доконали." - струмом ударило в свідомості. "Але чи вдасться добути його звідти?… Боже, дай сили, Матінко свята, не залишай мене в біді!"

Хлопець насилу розрухав задеревіле тіло, й, спустившись на землю, став повзком добиратись до замету, завбачливо огорнувшись білим простирадлом, - замаскувався. "А Сірко не виє, - блиснула недоречна думка, й одразу ж погасла. - Давай, швидше рухайся, швидше, а то побачить хтось, і тоді з'явиться ще один кандидат на погребення в сніговому гробівці. Ну, але тоді начувайтеся, висаджу в вас, кати, всю обойму!" Ще трохи, ще кілька метрів, по слідах, по заглибинці до снігової кучугури. Задубілими руками розчистити сніг, ще трохи, ще... - є! Голова, за шию, вверх, ну ось вже і на поверхні.... Ну, давай, Юрасю, давай, братику, хоч таким додому з'явишся. Давай, Малий, мені на плечі, як колись, у дитинстві, я животом по снігу, зверху хуртовина мете, завиває, нас прикриє. Геть, подалі від клятого лігва диявольського! Швидше, швидше, ну от вже і верба. Перепочинемо хвильку, і далі в дорогу! Ще ж треба встигнути поховати заки ніч".

Але, що за диво! Як тільки обоє спинилися біля верби, Сірка наче приском обдало, в дикому пориві радості скочив лежачому Юркові на груди, заскимлів, завищав і давай лизати йому лице, руки, шию. Павло нахилився над братом і почув не то слабенький подих, не то зітхання. Не вірячи самому собі, Павло став навколішки у сніговий замет, припав до братових грудей, пильно вслухаючись. І по хвилі, що здавалась вічністю, почув глибокий болісний стогін.

- Маленький, ти живий, живий! - забувши про небезпеку, закричав Павло, не тямлячи себе від радості. - Господь зглянувся на наші благання! Тепер не віддамо тебе катюгам! Додому, чимскоріш додому! Веди, Сірко, веди, наш вірний друже!

I вже не повзком, а, закинувши закатованого, напівживого брата на плечі, бічними вуличками через свіжонаметені завали, під нічну хвищу, крадучись попри огорожі будинків, оминаючи освітлені місця, добралися, нарешті, до власного дому.

Навіть зорі поховалися в ту ніч, щоб сяйвом своїм не видати юних повстанців. Навіть місяць зайшов за хмари і звідти боязко визирав кінчиком свого гострого, цікавого до всього носа.

Марті не спалося, гіркі думи хмарами насідали на її втомлену журбою голову. На умовний стукіт мерщій кинулася до дверей і, побачивши обох синів на порозі, дико закричала.

- Цитьте, мамо, цитьте, - стримав материне голосіння, затуливши їй рота рукою, Павло. - Він живий. Затуліть щільно вікна! Покладем його на постіль. От так, а я піду до хлопців, будемо лагодитися в дорогу, не можна залишати його в нас.

Через недовгий час на подвір'ї з'явилася пошарпана циганська балагура. При світлі місяця, що скупенько визирав із-за хмар, вимощували її бараницею, периною, подушками, а зверху - різноманітними горшками, глеками, макітрами, отакою собі циганською мізерією. Старий бородатий циган, виходячи з хати, перехрестився на образи, поцілував Марту в руку, кивнув молодого провожатого й натягнув віжки. Павло попрощався:

- Моліться за нас, мамо, найгірше вже за нами. Благословіть!
- Нехай вас Бог благословить, сину, нелегко нам того добра дочекатися...

Павло обійняв матір:

- Е, матусю, Бог сильніший від сатани, зло не вічне, буде і на нашій вулиці празник! Ну, бувайте, а ти, - до Сірка, - бережи матір, я скоро повернуся!

І щезли, розчинилися безслідно в сніговій завії, помчали вітрові навздогін через ліси бібрецькі, через поморянські, а вже на Бережанщині зупинилися в добрих людей переднювати. І знову, як ніч розпростерла свої опікунські крила, а добрий люд спочивав, потомлений, добиралися далі до тимчасового пристановища.

Невеличке підгірське село притулилося між лісистими пагорбами, оточене зусібіч розкішними садами, які цілий рік веселили око багатством своєї неповторної, Богом даної краси. В давні часи тут стійко боронилися від хижого наїзника. Ще дотепер, орючи горбисті поля та копаючи городи, знаходили наконечники стріл, залишки чужинецької зброї.

Тепер тут існувало дві влади: одна зайшла, ворожа, ненависна і сильна, друга - своя, знеможена, гнана, знекровлена, яку треба було, незважаючи на смертельну небезпеку, спомагати, і за всяку ціну оберігати. Ворожа влада діяла вдень, а ще більше вночі, для своєї ж залишалася тільки ніч. І частенько те, що руйнувалося ворогами днем, вдавалося хоч скупенько, хоч якоюсь мірою поправити в нічну пору...

Старенький панотець вже чекав гостей.

- Все буде гаразд, він хлопець молоденький, виживе. Ще не таких понівечених виходжували. Де змастимо, де примочимо зіллям живильним... Воно Богом дано для доброї справи. О, трави велику силу дають усьому живому, треба тільки знати їх силу. Відпоїмо, відживимо молоком свіжим. Повітря наше, водичка джерельна - мертвого на ноги поставлять! А ви, хлопці, їдьте собі з Богом. Юрко у нас за внука буде, і папери належні йому пристараємо. Прощайтеся, і в добрий час в дорогу...

Павло підійшов до постелі, де примостили Юрка, тривожно глянув на безкровне, мертвецьке бліде личко вимордуваного брата і, побачивши, що Малий намагається щось сказати, нахилився низько над ним.

- Що, Юрасю, що скажеш? Не бійся, ти у добрих людей, вони тебе не скривдять, не видадуть катам. А ми будемо навідуватись.

Покусані від болю уста хлопчини затремтіли, й він ледь чутно, наче майнув весняний легіт, прошепотів:

- Скажи нашим, що я не шкодую. Бо Україна буде!
- I Павло, не соромлячись сліз, що скапували на брата, випалив скоромовкою:
- Буде, буде, воскресне, відродиться! З нашої невинно пролитої крові. Ми дочекаємось, ось побачиш, обов'язково дочекаємось, і всі разом вийдемо її привітати!

... I вони дочекалися. Юрко, вже сивоголовий, його брат Павло вийшли із синьожовтим знаменом привітати свою воскреслу Вітчизну, - маленькі мурашки разом з іншими такими ж непримітними мурашками, що своїми муками й жертовністю воздвигли з попелу руїн величний, незнищимий Храм, ім'я якому - Соборна Україна!

ГАННУСИНЕ РІЗДВО

Різдво року Божого 1947-го. Годинник пробив північ. На околиці невеличкого галицького містечка, незважаючи на пізній час, все ще дзвеніла коляда, прославляючи новонародженого Господнього Сина. Мелодійно, їй в такт дзеленькав дзвоник. Поскрипував сніг під чоботями колядників, під вагою снігу схилилися віти дерев, святочно начищений вітром місяць приязно споглядав урочисте зимове довкілля.

Поступово все стихло і місто поринуло в глибокий, хоч і не зовсім спокійний повоєнний сон. Тільки місцева тюрма продовжувала жити звичним їй злочиннотрагічним життям. Там людська мужність змагалася з дикою диявольською сваволею всепожираючого духа червоного дракона, що, намагався знищити в людині все людське, все найкраще, там нікчемність стала на прю з шляхетністю...

Тюрма чувала... Сіре камінне тюремне громаддя, оточене дерев'яним частоколом з підозрою хмурилося на прилеглі будинки: мовляв, треба й до вас добратися, невідомо чим дихаєте...

Десь далеко погавкував собака, перекликувалися на сторожових вишках тюремні вартові. У кабінеті слідчого топилася грубка, весело потріскували соснові поліна. Слідчий спав, схиливши голову на стіл. А Ганнуся вже довший час клячала неподалік. Властиво важко було назвати кабінетом вузьку клітку з брудними, давно не біленими стінами, голим вікном, стелею в підтьоках, з якої звисала вкрита пилюкою тьмяна лампочка. Та й сам слідчий менш усього нагадував служителя Феміди, а більше подобав на звичайнісінького волоцюгу, яким в дитинстві страшила Ганнуню бабуня. От тільки замість обіцяної торби для пустотливих дітей у нього була нагайка, яка тепер часто гуляла по Ганнусиній спині, вимагаючи потрібних зізнань.

Бо Ганнуся жила в селі, невеличкому галицькому селі, де всі себе знали й поважали, де жили розміреним життям за складеними вже віками традиціями. Переважно всі були між собою поріднені, то ж при потребі ставали в обороні один одного. Коли ж випадали нечасті хвилини дозвілля, так само гуртом веселилися. А якщо хтось і одружувався в сусідні села, тоді родина довго сумувала, бо віддавала своїх "в чужину".

А от тепер їй, Ганнуні таке лихо випало, що й подумати страх! Хоч по-правді, то за тих декілька воєнних років люди багато натерпілися всілякої напасті, та й Ганнуня надивилася на все, але такої біди, як у неї, то ще ніхто не допався! Бо прийшли солдати з "червоної мітли" до села, поперевертали все в хатах, в оселях догори дном, голосно кричали, гидко лаялися, трощили стародавні ікони, ще прадідівські. А коли під вечір стали лаштуватися до відходу, то веліли й Гані збиратися з ними.

Заголосила мати, заплакали сестри.

- Куди тягнете дитину?
- Туди, де раки зимують. Там їй буде добре. єхидно засміявся старший. І додав зі злістю. Мала бандьора!

Вивели бідолашну за ворота, зв'язали руки, посадили на підводу накрили брезентом, й прощайте, рідні пороги, може й навіки! Рушили в дорогу, а їм услід ще довго лунав розпачливий лемент прибитої горем матері, зойки сестер.

Довший час їхали мовчки. Вже зовсім поночі в'їхали в ліс. Тут раптом почулися крики, вистріли. Хтось зняв Ганнусю з підводи, розв'язав руки і повів із зав'язаними очима вглиб лісу. Потім Гані розв'язали очі. Вона стояла в криївці, просторій, як хата, ясній, великій. І, Боже милий, повстанці, свої хлопці. Декого з них вона знає, дехто бував в них вдома, стільки доручали її всіляких справ, що ніхто й не подумав би, як те мале дівчинисько може так спритно вправлятися. Ганнуся аж заплакала з радості - думала загине в неволі, а тут така зустріч! Бог допоміг їй зі своїми зустрітися.

- Ну, що ж , дівчинко, хоч ми тебе й знаємо, бо не раз у пригоді нам ставала, але порядок є порядком. Мусимо і ми доповісти своєму проводу про сьогоднійшій день. Отож, розказуй, які новини в селі, хто певний, до кого можна підійти, хто непевний. Бо в совітів своя розвідка, а в нас своя. Хто кого скорше за роги схопить, той і пан!

І Ганнуся розповідала. Їй хотілося якнайточніше про все розповісти. Бо хто знає кли ще зустрінуться. Нелегко тепер зв'язок тримати. І про сільські події, і про зв'язок з містом розповідала. Дехто з села там вчиться. А у місті також дехто руку помочі повстанцям простягає, хоч і нестатки кругом. І про студентів, що добру справу роблять. Все детально виклала.

Її уважно слухали. А один з друзів-повстанців списував все те сказане нею на папері. Потім навіть її попросили підписатися. Ганя підписалася. А тоді друг-провідник велів збиратися, бо її відведуть в надійне місце, де вона від злих сил буде безпечна і нарешті трохи відпочине.

Ганя подякувала гарно, бо й правда не гріх відпочити. День видався не з легких. Попрощалася. її вивели вже не зав'язуючи очей. Повели біля якоїсь річки, тоді довго петляли гущавиною. І коли здалеку вже заблищали вогні, і Ганя зраділа - ось кінець митарствам, оселя близько, зненацька знову почулася стрілянина, метушня, біготня, і вже вона в машині з незнайомими їй людьми. І її знову везуть в невідоме. Через недовгий час машина зупинилася перед залізною брамою. В'їхали в подвір'я, увійшли в будинок. І тут Ганнуся зрозуміла, що вона в тюрмі, а вся пригода зі стріляниною, криївкою звичайнісінькі хитрощі, провокація, організована чекістами разом з тими колишніми повстанцями, теперішніми зрадниками...

Тепер її і вдень, і вночі мордують на допитах, щоб ще раз підтвердила свої зізнання, дані в криївці. Тоді обіцяють випустити її на волю, а тих людей, що про них в протоколах йдеться, - ну там видно буде, що заслужили те й матимуть...

– Ти про себе думай, поки не пізно. Життя двічі не дається, а ти ще така молода! Не губи себе даремно!

Ганя думала і мовчала. Думала на допитах, коли її били, копали, тягали за коси, думала в карцері мокрому і холод ному. Думала і молилася. Деколи просила в Бога смерті, бо не ставало вже сил терпіти стільки мук. А смерть таки мусіла бути миліша від зради. Ні, Ганнуся не промовить більше ні слова, бо кожне її слово принесе нещастя комусь. Вона і так багато наговорила в тій проклятій криївці, бодай вона вогнем згоріла! Вогнем? І тут їй блискавкою майнула думка... Ганя перехрестилася.

В печі продовжував весело горіти вогонь. Слідчий, вимучений слідством, все ще спав. Біля його голови на столі мирно лежали протоколи з криївки. До стола три кроки... Поволі, щоб не заскрипіла підлога, Ганя звелася з колін на ноги, розпухлі від довгого клячання, як колоди.

"Господи, поможи! Потім хоч на шибеницю, хоч на куски хай ріжуть!" - Ступила крок до стола. - "Ой, щось гупнуло. Ще раз, ще раз! - Ага, то серце в грудях. Цить, дурне!" -Блискавкою схопила жмут паперів - і у вогонь, у палаючу піч! Горить!!!...

– Шлюха, сука бандеровская!

Сильний удар кулака в груди відкинув дівчину в кут кімнати. Сонний чекіст отупіло споглядав спопелілі залишки протоколу, в якому ще недавно були зафіксовані докази неблагонадійності Ганнусиних односільців.

Що було далі Ганя слабо пам'ятає. В кімнату збіглося багато військових. Один з них здер з її слідчого погони, пообіцявши показати йому якусь "кузькіну мать" - щось, мабуть, лихе...

А потім Ганю нещадно били. Відливали водою, і знову били. Але тепер вона вже не боялася. Ті запроданці з криївки до її ока вже не ставали. Не то сумління заговорило, не то Юдиною смертю життя скінчили. Ну, а що папери спалила, не пам'ятає. Може здуру, бо від бійки була сильно приголомшена. А може то і не вона їх у вогонь кинула... Не пам'ятає. Так довго клячала, що аж здрімалося навколішки. Було тепло і її дуже хотілося спати. Перед тим кілька днів її сильно били і не давали заснути... А за сільських людей нічого не знає. То хтось наговорив, буде гріх мати...

Так пройшла зима. А весною до дня "побєди" Ганю засудили. Треба було план виконати, преміальні до празника заробити.

– Поїдеш на білі ведмеді вічну мерзлоту гризти. - Пообіцяли в суді.

"Нічого, нехай і це. І там живуть люди." - Подумала. А потім довго молилася: "Дякую, Тобі, Господи милосердний, що змилосердився наді мною, що нікого не видала, нікого не занапастила!... Хіба, може слідчого посадили." Подумала з іронією.

I вже спокійно, аж байдуже вислухала вирок: смертну кару замінили довгорічною каторгою... Ну, та то вже воля Божа, довічною вона буде, чи не довічною. Слава Господу, що вже можна буде з тої клятої тюрми вирватися. А там, і не вічно ж катам панувати!

Оттакою була собі Ганнуся. Не героїня, нічим не особлива, проста, з невеличкого галицького села, тиха сільська дівчина, Ганя Гірняк. Така ж як і тисячі її ровесниць, які

не шкодували свого молодечого життя в ім'я єдиної цінності - незалежності своєї любої Батьківщини, своєї України!

ЯНГОЛ

- Пане добродію, цілуй ручки, пане добродію! 3 брами, незважаючи на холод, вибігло напівроздягнене мале дівчиня з кумедно постриженою голівкою й на ходу випалило:
- Мама просили переказати вашій пані, що в нашій камениці нишпорять "лапайдухи" і щоб ви були обережні.

Дівчинка неначе вистрілила з кулемета невтішну інформацію й щезла, розчинилася у надрах просторої напівтемної старосвітської брами. Добродій оглянувся, чи не топче яка зла сила йому по п'ятах і поспішив із тривогою в рідні пенати.

- От так історія! - подумав він. Декілька днів тому до них привели перебути лиху годину сільське дитинча - мати померла, батько в лісі, в УПА, а за дітьми, як нечиста сила, "червона мітла" ганяє! Мала їм не на заваді, але мимоволі може накликати біду, та й то немалу, на всю родину. Треба було б десь її діти!

Але на противагу його тривозі пані дому була спокійною.

- Малої не віддам нікому! Вона що, з іншого тіста, як ми? Вже й руки в тебе трясуться? А якби ти так турався по криївках, а наші діти шукали б притулку?
 - Скажуть іти, то й піду.
- О, ти пішов би, засміялась Ева, якби з тобою додати миску з варениками, ліжко та ще й пухову ковдру!
- Мелеш дурниці, а їх може наднести кожної хвилі... Подумай краще, куди подіти малу, щоб не було біди.
 - А чого довго думати! Сховаєм до креденса та й спокій голові!

Мала Мікуся уважно прислухалася до розмови старших. Вона зрозуміла: є недобрі люди, які вигнали їх, дітей, з рідного дому, а тепер хочуть ще й зловити і завезти кудись далеко в чужину, де всі говорять не по-нашому, й звідки нема дороги назад. І їй стало страшно, захотілося заховатися кудись далеко-далеко, де нема таких злих людей.

- Мікусю, - підійшла до неї пані Ева і обняла її, - та ти не бійся, ми тебе нікому не віддамо, а щоб ти була спокійною і не боялася, як хтось чужий до нас зайде, я тебе сьогодні покладу спати до креденса.

То вже була зовсім кепська справа. У креденсі було темно, і там могли бути миші і павуки. Вона скривилася, збираючись заплакати.

- Мікусю, ти вже велика й розумна дівчинка, вмовляла малу Ева. Ти там довго не будеш, я зроблю тобі гарну постільку, поставлю вазоночок з квітами, ти ж любиш квітки, правда, любиш?
 - А як там є мишки?
 - Мишок нема, але щоб ти їх не боялася, візьми з собою Гіпця.

Гіпцьо, великий збиточний рудий котисько, вважався сердечним приятелем Міки, дозволяв одягати на себе ляльчину одежу, сидів із нею за столом і частенько

примощувався ночувати на її постелі. Товариство Гіпця - то вже було щось більш відрадного, і невдовзі обоє лежали в надрах об'ємного, як дворянська карета, ще австрійської роботи горіхового креденса, замасковані мішечками й різноманітними коробками зі всякою всячиною, надбаною господарями.

- Ти постарайся заснути, донечко, порадила, зачиняючи дверцята, пані Ева, помолись до свойого Янгола-хоронителя, і все буде добре!
 - І він послухає мене, правда?
- Добрих дітей Янгол завжди слухає, він завжди коло них, завжди охороняє. У кожної людини є свій Янгол, і часом він з'являється так, що його можна побачити. А тепер спи.
- ...Вони вели себе вкрай нахабно, заглядаючи без дозволу в кожний кутик, обмінюючись між собою короткими двозначними фразами і гадючими поглядами. Накінець, коли все було перекинуто, перенишпорено, тобто, "перевірено", один з них, віддаючи документи, запитав:
 - А де ж ваші діти?

Ева, зауваживши, як сіпнулося обличчя чоловіка, поспішила відповісти:

- А де, як не в школі?
- Що, всі?
- Або донесли про малу, або бере "на пушку", блискавкою майнуло їй в голові.
- Ні, не всі!
- Як то?
- Один з них ще тут! й вона поплескала себе по пласкому, як дошка, животі. Енкаведешники розгублено дивилися на Еву, яка впевнено вела своєї:
- От прийдете через півроку на хрестини, то, може, котрий з вас і кумити візьметься, свояками станем, не завжди ж і вам всюди ворогів шукати, інколи й подружити з людьми можна. А свій як не заплаче, то хоч скривиться, та й то вже легше!

На ту мову один з непрошених гостей бовкнув щось малозрозуміле, й один за одним подалися до виходу.

- Ну й ризикована ти, кинув з докором Юрій, коли ті вийшли з будинку.
- Е, чоловіче, найкраща оборона то наступ! Якби вони зауважили в нас острах не минути б нам біди! Що ж, на цей раз все обійшлося, дасть Бог, і далі дамо собі раду!
- ...Янгол таки прийшов в ту ніч до Марійки. Він був з довгими кучерями, у білій льолі й усміхався так, як покійна мама. Було літо. Він взяв її за руку, й вони пішли туди, де любила водити її мама над озерце в лісі. Там, де літають чайки й плавають білі лебеді.

І Мікуся розповідала йому, як вони зі старшою сестричкою гірко бідували, мусили втікати з дому, як всі їх боялися. Ще вдень то дехто давав їсти й на дорогу вділив, а ночувати - то ні, не дозволяли, боялися. І вони з Христинкою мандрували, ховалися. Коли тепло, то не біда, можна й у лісі, й на полі переночувати, а коли холодно, то вже треба лізти в скирту чи в копицю сіна. Якось вони надибали на цвинтарі стару капличку, заховалися під престолик - там трохи тепліше і не так страшно, бо на цвинтарі ночами так щось тужить, так плаче. Христинка каже: "То сови, у них такі голоси, як у людей, ти не бійся". Але то було дуже страшно! А однієї ночі в капличку зайшли дядьки і вона готова була закричати в смертельному страху. Але Христинка затулила їй рот рукою й пригорнула до себе. А потім вони здогадалися, що то якісь волоцюги чи то п'яниці, чи, може, злодійчуки. Їх не треба боятися, боятися треба солдатів... А тоді, на Великдень,

Христинка пішла до лісу побачити татка, бо він переказав прийти, а її, Міку завела до хресної. А ввечері прийшли чужі хлопці і сказали, що Христю зловили й забрали в тюрму, і вона вже не прийде. Хресна заплакала:

- Сирітко ж ти моя бідна, моя одинока, бодай тим катам на тому світі так добре було, як нам тут від них!

А над вечір привезла її до міста, до тіточки Еви...

Янгол гладив її по голові, і від його руки йшло тепло, ставало легко і не боязко. Дівчинка притулилася до Янгола і почала тихенько схлипувати, нечутно ковтаючи рясні горошинки сліз.

- Тіточка добра, але її діти мене б'ють, коли вона не бачить, кажуть, що я їх об'їдаю, що я зайда і їм не потрібна. Чому вони мене кривдять, чому?

Янгол взяв малу на руки, і вона побачила, що біля них зацвіло безліч квіток, а що вже гарних та пахучих, а барвистих - очей не відведеш! Вони підійшли ще трішки ближче до озерця, й до них почали підходити збоку олені з малими оленятками, а лебеді підпливали близько-близько до берега й вітали їх поважно своїми голівками, чайки на привітання весело махали крилами. І Янгол заговорив:

- Не плач, глянь на них, то твої вірні друзі, вони ніколи тебе не обдурять, ніколи не зрадять! Подивись як вони тебе люблять. Люби і ти їх, приходь до них щоразу, коли камінь людської образи, смутку чи болю захмарить серце твоє. У них, а ще в книгах, твоя відрада, твій прихисток, відпочинок, джерело сил, наснаги життєвої...
 - А де мій Янгол? спитала, прокинувшись, Мікуся.

Тіточка Ева уважно глянула на дівчинку:

- Янгол? – А по хвилі додала. - Знаєш, він ось тільки-що був тут, але полетів на луг, мабуть, за квітками для тебе.

I Мікуся розказала своїй добрій тітоньці який її Янгол гарний, добрий і ласкавий, ну зовсім, як мама! І як вони разом з ним мандрували всюди, і як це було гарно. А її добра тітонька слухала, слухала і усміхалася...

Пройшли роки. Мала Мікуся стала дорослою, мужньою, такою, якою хотів її бачити Янгол, якою в мріях бачила її колись покійна мама. І хоч люди інколи кривдять її, відплачуються за її добро невдячністю, вона не розчаровується, не опускає рук. Бо з нею пліч-о-пліч крокують по житті її незрадливі друзі: тваринки, пташки, квіти, книги, і невідступний друг і хоронитель - її Янгол!

ВАРКА

Діялося це на Бродівщині в буремні сорокові...

Якось, ще вдосвіта, до вікна Варвари тривожно застукали, і діточі голоси налякано загукали:

– Тітко Варко, чуєте, тітко Варко! Ой, та збудіться вже, розіспалисьтеся, як за добрих часів! Вставайте, не спіть! Там з вашим дядьком щось недобре. Лежать під лісом у рові та якось так дивно, може, заслабли... Ідіть-но, глянете самі!

Скидала з намореного тіла рештки недоспаного сну, наче весняна ріка скреслу кригу. Вчора звечора, коли споночіло, зайшли в їхню оселю "хлопці". Довго сиділи, поки Варка

збирала вечеряти. Гомоніли з Андрієм, співали, жартували, аж вона чудувалася з їх веселості.

Провідник пояснив, що завтра вони збираються в далекий рейд на Захід. То ж не гоже відходити з рідної землі, несучи в серці смуток, а залишати печаль, якої тут і так чимало...

Літня ніч коротка. Коли зорі з місяцем почали легенько меркнути, нічні гості стали лаштуватися в дорогу.

– Спасибі за ваш труд, господинонько, а ви, пане господарю, виведіть нас за село, до лісу. Бо хоч дорога недалека і знайома, але з вами все ж безпечніше.

Андрій радо пішов, незважаючи на втому, - цілий день порався на косовиці, ледве ввечері ноги приволік додому. Але таким він був ще змалечку — ніколи не ухилявся від того, щоб допомогти комусь, хто б його про що не попросив. Ще зовсім недолітком "при Польщі", йому, як дорослому, доручали різні важливі справи, аж якось мати його стривожилася:

- Бійтеся Бога, хлопчина ледве з довгої сорочки виріс, а ви його за рівню собі тримаєте!
- Матусю, він один більше двох дорослих у нас вартує, заперечив його наставник. І вже так повелося аж до сьогоднішнього дня.
- Дурного робота все знайде, не раз хмурилася Варка, коли бачила, що чоловік вже геть знемагає.

Андрій за звичкою лагідно посміхався і терпеливо заперечував:

– А їм там, у криївках в обіймах зі смертю, хіба легше, веселіше?

Варка затихала і сама підмагала чоловікові, чим могла. І от вчора він пішов поночі з ними, а її просив не чекати:

- Ти лягай, спочинь, а я не забарюся, я скоро!

...Ранок видався таким гарним, таким погідним, що несила було й думати про ймовірність хоч якої біди. Літо ласкавою теплою рукою заквітчало землю розкішними взорами суцвіть, і перед очима Варки простягся росяний килим запашного різнотрав'я і, сповнені пташиного гамору і веселих голосів сільського довкілля, сади та левади.

Вона нашвидкоруч накинула на себе сяку-таку одежину і прожогом вибігла з хати. Розтривожені личка нічних підпасичів всупереч життєрадісній буйній природі кольнули душу тривогою.

– Ми гнали до ріки попасом. Раптом чуємо, ніби коло броду щось бабахнуло. Підійшли ближче – бачимо, ваші дядько лежать і так ніби сплять. Ми гукнули їх - не обзиваються, ми тоді кинули коней і до вас...

...Вона бігла наосліп, оббиваючи босі ноги об каміння, повернула навпростець, через збіжжя, щоб швидше. Благенька спідничина вмить обросилася й обліпила ноги, хустина звісилася з голови, коси поникли на плечі. Здалеку вгледіла Андрія. Він лежав на узбіччі пшеничного лану в траві і наче міцно спав, ледь повернувшись на бік, але якось дивно розкинувши руки. Варка підійшла ближче. Обличчя Андрія було спокійним, брови ледь підняті на високому чолі. Мабуть, гарно спалося йому серед нестримного буяння природи під високим синім безхмарним небом, де все, що було живе, шуміло, щебетало, бриніло, де кожна істота своїм життям посилала хвалу Всевишньому. Раптом вона побачила, що від його голови змійкою звивалася тоненька червона стрічечка.

— Андрію! — тривожно озвалася Варка. Андрій лежав мовчки, непорушно. — Чуєш, Андрію, — і, нахилившись, поторгала його за руку. Рука безсило впала на траву. — Андрію! — розпачливо заволала нещасна жінка, збагнувши все, — Андрійчику! За що ж то тобі така кара та ще й від своїх?... - голосила.

Похорон відбувся тихо. Покійного відспівував новий панотець, люди тривожно перешіптувалися. Варка почорніла від горя й наче скам'яніла. Не плакала, не голосила, дивилася невидячим зором відсутньої людини, не відзиваючись ні до кого. "Хоч би від розуму не відступила", – бідкалася рідня.

 Чи до знахарки вести, чи до дохторів? Така гарна, весела була молодиця, а так біда її скрутила!

Після похорону годинами сиділа на лаві, погойдуючись, невмита, нечесана, нецікава ні до їди, ні до сну...

У надвечір'я дев'ятин навідався в хату старенький панотець, що уступив своє місце, як казав, "по старості й з доброї волі" молодшому, посилаючись на погане здоров'я й старечу пам'ять.

– Не годен я ту новизну сприймати, - все казав він, маючи на гадці вимогу переходити у московське православ'я. - Богові своє я відслужив, а до модного нехай вже молоді звикають.

Ввійшов, мовчки перехрестив хату і сів біля Варки.

– Що ж, дитино, проти волі Господньої ми безсилі, давай разом помолимось за покійника. Нехай його душа летить до Бога. Добра людина була, царство йому небесне.

I тут Варку прорвало: заплакала, захлипала, наче скривджена дитина.

- За що ж його наші так, у нього ж не було вини перед ними?!
- Цить, Варко, цить, зашептав панотець, не наші то були, не їх рук те плюгаве діло. Наші так не вбивають: підступно, по-злодійському, зненацька крадучись, посилають смерть у потилицю. Ти мене знаєш. Я і хрестив, і сповідав, і вінчав вас обох. Ніколи ні перед ким з вас не лукавив. Прийде час, і сама дізнаєшся, хто в твоєму горі виною. Але я впевнений, не наші то були. А тепер ти поплач, поплач, і тобі легше стане. Бо коли людина свій біль у серці тримає, то воно мертвіє, стає каменем. Дивишся, наче жива людина, а душа в неї мертва, закам'яніла. Так і ходить кам'яною сновидою по світі Божому. А сльози з серця камінь вимивають, лікують, стає легше тоді на душі... І за хвилю додав. Я буду навідуватись до тебе, буду молитися за вас обох. А ти зоставайся з Богом...

Поволі Варка приходила до тями, проявляючи волю до життя, наче та зів'яла рослина, що її скропить теплий літній дощик. Потроху до діла бралася, зрідка стала й між люди виходити. А напередодні свята Петра і Павла вирішила сестру в сусідньому селі навідати.

Ішла не кваплячись, вбираючи в себе весь чар літнього дня, наче квітка ранкову росу. "Такий гарний світ, - думалося Варці, - стільки в ньому краси, стільки простору для всього живого: людей, рослин, тварин, навіть для комашок малесеньких. А люди такі озвірілі, гірше вовчої зграї! Хижий звір тільки голодний страшний, а людина ненаситна у своїй жадобі. Чим більше має, тим більше хоче. Наче на той світ за собою все зможе забрати!..." На вході до села її попередили, що тут сьогодні "червона мітла" налетіла і вже бешкетує, все в селі вверх дном поперекидала.

– А лихий би їх побрав, – відмахнулася Варка, – що їм до мене? Я до своїх іду!

Ще на дорогу з хати сестри долинав хмільний говір упереміж із солдатською лайкою та московськими піснями – видно, непрошені гості були напідпитку.

Сестра Гафійка поралася в кухні.

- Сам Бог тебе приніс, зраділа, побачивши Варку, найшло їх у хату не повернутися. Від самого ранку п'ють, їдять, солдатня по селі никає, за "бандерами" шукає. Та що ліпше зі скрині собі за пазуху горне! Ото "визволителі" на нашу голову взялися! Сміття московське! Ходи, поможеш занести їм обід, може, наситяться до судної години.
- Бог його знає, що то тепер діється, з сумом промовила Варка, одні одних кращі.
 Наші он що зробили з моїм!

Її голос затремтів... горло здавив спазм. Гафійка тільки понурила голову. Ввійшли обидві в сіни. І тут раптом Варка дала знак сестрі зупинитися. У кімнаті хтось дуже весело реготав, і той регіт видався підозріло знайомим. Десь вона вже чула той голос. Але де? Невже тоді... промайнула згадка про ту до божевілля страшну ніч. Але ж тоді були всі свої, а тут - червоні, вороги. Чи не мара якась? Рвучко відчинила двері і остовпіла. Перед нею, у гурті вже добряче захмелілих старшин, сидів, недавній "другпровідник", за бажанням якого її Андрій пішов проводжати "повстанців". Але на цей раз він був одягнутий у військову форму із погонами капітана радянських прикордонних військ. На столі, застеленому скатертиною, валялися недопалки, напівпорожні пляшки, шматки хліба. Алкогольні пари змішувалися з їдким тютюновим димом.

- Что, тьотка, уставілась? Нє відєла освободітєлєй? Мужика своєго, возможно, іщєш? єхидно озвався "провідник". Авось спрятался мєжду намі, га-га-га...?
- Мить і важка чавунна сковорідка блискавкою з глухим стукотом опинилася на голові чекіста, покриваючи своїм вмістом його новий мундир. Варку зусібіч оточили, заломлюючи їй руки за спину. Вона відчайдушно пручалася, копала, кусала, поки її, вже міцно зв'язану, не вивели з хати, незважаючи на лемент та благання сестри.
- Упирі, обертні, кровопивці, кричала нещасна вдова, будьте ви навіки прокляті! Прийде і на вас пора, московські катюги!

Їй зав'язали рота, волоком витягли з подвір'я, силоміць заштовхали в машину, і від того дня вже ніхто її більше не бачив. Тільки старенький панотець до кінця своїх днів упоминав у своїх молитвах Андрея і Варку, невинно убієнних нечестивими супостатами.

...А большевицькі упирі ще довго спотворювали своїми злочинами життя в Україні. Пригляньмося, друзі! Може, і між нами водяться такі перевертні?

Відповідно до збільшення у Верховній Раді кількості "лівих", або ж, як їх ще зневажливо називають у народі, "динозаврів-реліктів", щораз частіше можна почути лукаво запущене у суспільство приховане, брехливе сичання на тему, виплекану ще покійною союзною компартією. Тема, проте, давно вже втратила кредит довіри у громадян України, наділених здоровим глуздом. Йдеться про "жахливі звірства

бандерівців", хоча правильніше було б "жахливі звірства "бандерівців". Причому, фактів у таких випадках не наводить ніхто, жонглюють лише затертими, як стара бруківка, фразами: "Вони нас вбивали, вони стріляли нам у потилицю". Та насправді, вбивали і стріляли у потилиці, бо дуже полюбляли це робити, невинним людям вони - смертоносні, каральні загони НКВД.

На щастя, на злочини таких "бандерівців" пролито чимало світла, і тепер вже добре відома всім роль так званих "спєцотрядов" - тих жадібних крові виплодків ЧК, які під святим іменем повстанців УПА сіяли смерть і руїну всюди, де тільки ступала їх нога. Про один із таких незчисленних випадків я і хотіла вам розповісти.

БО ПЕТРУНЬО ЖИВИЙ!

Тітка Явдоня Горобчиха відкидала на табірному господарському дворі сніг. День, як для Крайньої Півночі, видався спокійним, ясним. Велика снігоочисна лопата в звичних до праці, натруджених тітчиних руках вправно перевертала важкі брили збитого морозами і північними вітрами снігу. Падаючи, уламки шурхотіли, як колись сухе кукурудзяне листя на січкарні. Коли ж то було? Всього п'ять років тому. А, здається, ціла вічність пройшла з того часу, коли її за коси витягнули з хати й кинули, як мішок, на воза...

Іван, її чоловік, лишився тоді в хаті. Вона розлучалася з ним вперше і, як виявилося, назавжди, бо той начальник, що прийшов їх забирати, вистрілив йому в голову. Іван трохи сам винен: не хтів послухати, не хтів збиратися і вийти з ними.

- Я, - каже, - не злодій, не розбійник. Куди мене тягнете? Нікуди зі своєї хати не піду! Я тут газда, а не ви. Ідіть на всі чотири вітри, заволоки! — Та ще й штуркнув одного. Не так, щоби дуже, але в Івана - ковальська рука. Явдося то добре знала. А той солдат не знав. З хати через сіни перелетів на подвір'я й там трохи розбив собі голову. Тоді інший кинувся до Івана. Не встигла вона прискочити, як Іван вже лежав з діркою в голові, а їй не дали навіть доступитися до нього, попрощатися востаннє... Добре, що Василь втік поза городи. О, Василь попід руки проскочить.

В сільраді Явдоню дуже били, і в районі не бракувало березової каші, а в області то вже більше карцером допікали. Тяжко зимою сидіти на голому цементі. Грудка хліба, горня чаю. І так день за днем, ніч за ніччю. Дуже ноги слабнуть, але як нагадає Іванові кулаки, то ще не така біда. Іван не так зі зла, як не любив, аби йому перечити, чи, борони Боже, рот розкрити, як злий. Така натура, в тата свого вдався. Гатив куди попало. Й пожалуватися не було кому – знала, за кого йшла. Та й що сироті жалуватися – все одно, що на сонце дмухати: дуй, хоч лопни, не остудиш...

Хіба тільки одна тітка Ганка, мамина сестра, побачить Явдоню з новими синяками, заплаче та й "потішить": "Терпи, доню, така твоя доля. Хто терпен, той спасен..." І Явдоня терпіла, як могла. І старим, доки не минулися, і чоловікові терпіла. Одна тільки радість, що синів дав Бог добрих: Василька, молодшого, і, старшого, Петруня. Вона постійно про них думає. Старший її такий вдався, що чужі люди ще змалечку на нього інакше як "наш фільозоф" не говорили. Петруньо і справді був якийсь не такий, як інші

діти. То вдома патичком по землі рисує, то сидить і з глини всяких звірів ліпить. Ще до школи не ходив, а вже букви знав. Де який концерт в читальні – Петруньо вірш говорить. Інших вчать, просять, а він сам навчиться і без страху на сцену вийде.

Коли трохи підріс, то учитель зі священиком в один голос: "Посилайте далі на науку. Гріх будете мати, як його лишите коло себе. Другий син росте, того тримайте на господарці. Нема чого на двох кавальцювати тих кілька моргів".

Спочатку Іван противився. Але як до хати прийшов сам шкільний інспектор, перестав натуритися і повіз хлопця в Дрогобич, до гімназії.

I тішилася Явдоня, і плакала. Страшно ж бо дитину в такий далекий світ віддавати. Хто там знає, як йому поміж панами буде.

Але вчитель втішав, що світ не без добрих людей, та й Бог всюди має око.

Петруньо приїхав на Різдво живий, здоровий, хоч і схуд трохи. А книжок навіз таких дивних, не по-нашому писаних! І все пояснював:

- Дивіться, мамо, був колись такий нарід, що звався латинянами. Ото вони так говорили межи собою: раter, mater. Але вимерли всі ті люди, тепер на їх місці інші живуть. А ото, показує іншу книжку, то по-німецькому написано. То вони і тепер так говорять. І читає, і читає. Слухає Явдоня, а самій так дивно і як то в такій малій голові стільки всього поміщається! І все тихенько помолиться: "Господи, поможи, моїй дитині на добру дорогу вийти! Не дай йому на манівці зійти!" І до Бога взивала, та й сама рук прикладала: з чого тільки могла, гріш видобувала. І на жатво до людей наймалася, і до міста на торговицю з кошиком ходила. Що назбирає в лісі, ягід чи грибів яких, вдома яєць наскладає, сира плесканку і несе все те: треба ж Петруневі і за науку заплатити, і за помешкання, і за харч, та й за ті книжки, що цілі торби їх на вакації привозив. І все до неї з ними приступав.
- Дивіться, мамо, ото наші письменники. Це Тарас Шевченко. А то, каже, вже тут, недалечко від нас жили, Шашкевич та Іван Франко. А з ними ще багато. Вони нашому людові очі відкривали, за те муки приймали. За них молитися треба.

І Явдоня молилася. Все "Отче наш" і "Богородицю" проказувала. А як вчула, що жандарми б'ють в читальні шибки і рвуть рушники, скоренько поздіймала образи і портрети і сховала в стайні, коло худоби. Потім сповідалася, коли отець вернувся. Його забрали були десь далеко, до якоїсь Берези, говорили люди. Вернувся блідий, харкав кров'ю, видно, з ним недобре обійшлися. Панотець сказав, що ховати образи коло худоби то не гріх, а гріх буде тим, котрі невинним людям роблять кривду – ото дійсно великий гріх!

Потім ті жандарми никали по селі. Іван якраз був у лісі, то Василько з худобою попасом підійшов до лісу і переказав, яка в селі содома. Іван вернувся на третій день, коли в церкві і в читальні вставляли побиті шибки. Трохи хлопів забрали тоді до арештантської, але скоро випустили. Петруньо казав, що дуже в місті наші газети писали за тоту тяганину. Багато вчених людей обставали за простими людьми.

Петруньо так умів гарно розповісти, що й мала дитина зрозуміла б, де чорне, а де біле. В школі всі його хвалили і професори, і товариші. Не раз приїдуть з ним з міста, хлопці, як дубочки, з виду — паничі, всі по-міському зодягнені. Ще добре не спочили з дороги, а вже бігом до читальні. Вечорами позбирають старого й малого - і візьмуться виставу мудрувати. "Нехай, кажуть, - не сміються з нас. І ми колись газдували тут в себе

без ярма". А вже як представляли на сцені, то хто дивився ту виставу, той і плакав, і сміявся. Так і запам'ятався тітці старший син: на сцені, у вишитій сорочці, шароварах, з шаблею в руках. Їм люди браво б'ють, а він голову схилив, ніби дякує, а кучері на чоло нависли.

Гай-гай, було і минуло, ледве чи хто з них живий на світі лишився. Стільки біди накрутилося на тому клапті землиці за останні літа... Одна влада змінювала іншу, а ніхто по голівці не гладив.

Прийшли зі сходу, "визволили", тоді вернули назад на схід, а з заходу інші насунули і кожному щось не рихт, в кожного свої порядки, кожний за що інше до тюрми пакує... Вже як прибули німаки, передали Явдоні з міста, що цілий гурт хлопців, які вчилися з Петром, - всіх знайшли в лісі забитими. Ті, зі сходу, ще перед відступом посадили їх у тюрму, тримали під замком, а вже в останню хвилю, як мали втікати, вивезли крадькома на машинах в ліс, постріляли й закопали. Явдоня не плакала, не заводила, але так ніби в середині її щось обірвалося і кругом стало темно. Так і живе з тою темнотою донині та й не сподіється на ясну годину. А звідки? Петруньо вбитий, не виділа на очі мертвим, але, якби був живий, дав би про себе знати. Івана сама бачила з дірою в черепі, хату, казала дівчина з сусіднього села, спалили. Василь пішов межи чужі люди, поневірятися. Хто знає, чи і він живий. Яке її добро буде, хоч і на волі? Нема в кого пристановиська шукати.

"Чи то сонце, чи від снігу так разить очі", — тітка витерла рукавом бушлата сльози. "Ет, нема що думати, нехай кінь думає. Якось буде, та й скільки того життя лишилося — куций хвіст! Хто зна чи й не загорнуть в дерев'яний бушлат (дерев'яний бушлат — домовина) навіки, оно скільки вивозять щодень за зону ховати. А як?! Страшно навіть подумати: без молитви, без хреста. Була людина, а залишився один стовпець з номером…"

З їх села одна дівчина недавно померла на сухоти. Явдоня віддавала їй свій цукор, скільки могла віддавала — тих кілька грудок на десять днів.. Невелика то поміч, а де більше взяти, хто пришле? І дівчина плакала, і тітка плакала, обидві пригадували і своє село, і всіх у селі. Знову очі затуманилися — що то за день такий: на плач зібралося, ніби йно з волі. А сніг ще коло вишки тра відкинути, якийсь солдат там тупцює, приспівує. І йому не кутя з медом та служба по снігах і морозах, а куди дінешся — мусиш, хочеш чи не хочеш — мусиш. Десь, може, і Василько стоїть так з тим карабіном, хто може знати? А, може, живе в селі?

Снилося їй тої ночі їхнє газдівство, ніби якийсь птах літав над обійстям: такий веселий, яскравий, як у книжках мальований райський птах. Тітка ранком розказала свій сон в бараку, то дівчата сказали, що буде їй дивна вістка, але від кого то має бути? Їй ніхто не пише. Був би Петруньо живий, той її за найгрубшими мурами віднайшов би, а так вона залишилась без синів, без чоловіка - одна-однісінька, як билинка в пустелі... Чогось душно, той сніг такий твердий, їй все попаде гірше, аніж іншим. Дехто з їхньої бригади вже лопати на купу зносить, а перед нею ще он скільки роботи. Треба трохи лахів скинути, бушлат, сукняну шапку, то робота піде швидше. Стару, зашмальцовану зимову шапку Явдоня згорнула в рукав бушлата, трошки постояла, спершись на лопату, і взялася закінчувати роботу. Шр-шр-шрум - котилися на купу брили снігу. Солдат на вишці наспівував упівголоса. "Ніби по-нашому, - мимохідь подумала тітка, дослуховуючись, - але хто б тут з наших сторін взявся? А може, вже і в нас не так тепер

співають, як колись? Ось знову привезли новий етап, дуже багато земляків, як так далі піде, то нікого не лишиться по селах, хіба з інших місць навезуть. Одних туди, інших сюди, як тих птахів перелітних. Хто таке видумав! Колись люди жили віками на своїх місцях. А тепер порозкидають людей по різних сторонах, і ніхто за нікого не знає. Навіть діти за батьків, а батьки за дітей, хіба одна молитва зводить докупи...

- Мамо!!!

"Ой-йо-йой, що то з нею сьогодні, вже їй якісь голоси прочуваються, що то за мана?..."

- Мамо, Горобчихо, ви не впізнаєте мене? То я, ваш син, Василь, гляньте вгору, мамо! Явдоня завмерла. Боязко, щоб не сполохнути чуда, зводила наверх очі.
- Я вже з самого ранку до вас приглядаюся, чуєте, мамо! Але все хтось крутився, та й шапка вас змінила. Молоденький солдат скинув з голови баранячу шапку і перехилився через поруччя сторожової вишки.

Лопата випала з Явдониних рук.

- "О, здибався той птах", майнуло в її голові і разом з тим по серці забігали голчасті вогники, а ноги налилися свинцем. Поступово ті палаючі голки обняли всі груди вогнем й по хвилі вихопилися риданням:
- Дитино моя, а я вже гадала, що тебе на світі нема! Ото ми стрінулися! Ото наша доля яка красна! тітка залементувала на весь двір.
- Мамо, не голосіть! Не дай, Боже, щоби хтось почув: донесуть начальству, тоді заберуть мене звідси, навіть близько не дозволять служити. Підійдіть ближче до вишки, мамо. Скоро моя зміна прийде, хто знає, коли побачимось знову. Вдавайте, що відгортаєте сніг, нам не вільно з вами говорити.

Явдоня йшла як наосліп. Їй здавалося, що вишка пливе в повітрі, а вона ніяк не може до неї наблизитись. У голові вирували тисячі думок нараз. Треба було вхопитися за якусь одну, а вони всі перемішалися, сплелися в купу.

- Сироти ми з тобою, бездомні, двоє на цілому світі, схлипнула тітка.
- Мамо, не двоє. Петро живий, він далеко, але йому добре, він тепер вчений чоловік, його шанують.
 - Йо-йо-йой, та ти дуриш мене!
- Ет, та чого би я вас дурив. Він знає за нас, через людей передав сюди знимку. Хлопець порився в надрах важезного овечого кожуха, витягнув невелику світлину, загорнув снігом і кинув грудкою до ніг матері.

Боязко розпрямляла Явдоня той, ніби з неба зісланий, згорточок.

- Тепер вірите? Не гризіться, мамо, ми вже найгірше перебули, скоро мають бути зміни. Але нікому не говоріть ані за мене, ані за Петра. За нього ще можуть тягати вас, бо він вирвався звідси. Але ви мовчіть. А ми поволеньки якось перемучимо тоту біду і дамо собі раду. Аби тільки з тих морозів вибратися, а там і в самому Дрогобичі дім збудуємо! Розкажіть, хто з земляків є тут з вами?
- Йой, сину, та ту в кожному бараці по кілька від нас здибеш. А що через тюрми, а через пересилки перейшло! А вже на цвинтарі тут з нашого села не одного поховали.
- I Явдоня, безладно плутаючи роки й події, розповідала про односельчан, яким судилася подібна з нею доля.

Хлопець слухав, і кожне знайоме ім'я вгвинчувалося йому в пам'ять. Не дивувався і не обурювався. За час військової служби він надивився і наслухався немало історій моторошних, обурливих, недоладних, страшних, а часто ще й безглуздих чи навіть смішних. Будь-хто міг стати "ворогом народу". Бувало, що й вчорашнє високе начальство виявлялося у них під конвоєм, і подібні вибрики фортуни вже сприймалися як звичайне явище. Таких ворогів учили ненавидіти, невсипущо стежити за ними. Учили зневажати в'язнів і якомога більше дати їм відчути повну безправність, при найменшому непослуху безжально знищувати тих "покидьків суспільства".

Василько ж з товаришами по службі пошепки розповідали історії, які свідчили протилежне. Бо кому, для прикладу, шкодили його батьки, сусіди, чи хлопці, з якими він вчився в школі? А половини з них уже немає в селі, а то й на світі! Вони жили собі спокійно на своїй з діда-прадіда землі, хто краще, хто - гірше, але на чуже ніхто не зазіхав. Єдине, чого хотіли, — говорити своєю мовою, підтримувати традиції, передані з покоління в покоління. Бо хіба можна відректися від свого народу?! Якби хтось сказав французові, що він - німець, або чехові, що той — румун, нехай забуде своє і пристає на чуже, то відповіли б, що якийсь дурний. А тут всіх "русскімі" записують і всім добре, всі мовчать. З ним служив хлопець десь аж зі степів, той все говорив по-своєму, як він казав, "такою мовою, як мене мама навчила, а кому не подобається, то нехай і не слухає."

Василь мало вчився в школі, але читати любив. Петро мав гарні книжки, в них писали, що рідний край, як рідна мати, може бути тільки один, не можна їх мати багато. Хто не любить своєї батьківщини, той мами своєї не любить. А тепер їх вчать, що його мама — ворог народу і він повинен її ненавидіти. А за що? Чи вона завинила чимось, чи то, може, її саму скривджено?... Хоча у вовка завжди ягня винне.

Здалеку почувся скрип снігу – наближалася зміна караулу.

- Мамо, я зараз відійду, а ви не плачте, не бануйте, прийде час, і ми з вами знову на рідній землі заживем! І нехай нас десять разів спалять, ми десять разів відбудуємось, бо таке наше право жити там, де споконвіку наші прадіди жили. Будьте здорові, мамо, прийде час, і ви вийдете з-за тих проклятих дротів. Ось побачите! Поблагословіть на прощання!
- Йди з Богом, сину, тітка осінила хрестом вишку, де стояв син, якого чудом зустріла сьогодні. Сніг скрипів щораз чутніше. Пильнуй себе, а я вже тоту неволю при Божій помочі якось перебуду. Вже мені спав камінь з серця. Вже знаю, що ви обидва живі!

Кроки проскрипіли вже зовсім близько, два кожухи підійшли до вишки. Кинувши декілька завчених слів, Василько зліз на землю і пішов попри колюче дроття.

Тітка Явдоня стояла як скам'яніла. Декілька разів пощипувала себе в руку, тоді заплакала, засміялася, знову заплакала й опустилася навколішки на сніг, раз за разом б'ючи поклони до засніженої землі.

- Господи, Спасителю, слава Тобі! Господи, молю Тебе, благослови дітей моїх на життя справедливе, поможи їм, Господи! Нічого для себе не прошу, тільки їх прикрий рукою Своєю святою, заступи і помилуй їх, Господи!
 - Тітко Горобчихо, що з вами, чи не захворіли, га?

Молоденька дівчина, помітно накульгуючи, підходила з острахом споглядаючи простерту на снігу постать Явдоні. Ще недавно учениця старших класів, вона до

повноліття перебувала в дитячій колонії, звідки потрапила просто на лісоповал. Де ліс рубають, там тріски летять, разом з трісками полетіло декілька пальців на Наталиних ще по-дитячому худеньких ногах. Ходити можна, але обрубками далеко не зайдеш, от і поставили командувати такими ж немічними доходягами...

- Щось мені таке перед очима засіяло, як ангел Божий, наспіх вигадувала тітка, аж очі засліпило як сонце! І з неба на землю сходило.
- Може, то нам воля світить, з надією усміхнулася дівчина. Мої з дому пишуть, що скоро повинні нас випустити, вже мені замовили черевики спеціальні, щоби легше ходилося. Так вже хочеться додому! Нехай би мені найгіршу роботу дали, нехай би я була голодна, роздягнута, роззута, лиш би з тої чужини вирватися!
- Ото і я, дочко, кажу, аби з тюремних воріт вийти на волю, а там якось дамо собі раду.

Тітка наспіх докинула на купу сніг, і обидві подалися до бараку. Наталя все випитувала за незвичайне видиво, а Явдоня розповідала, підміняючи бажану правду вигадкою, і сама дедалі більше проймалася вірою в свою розповідь.

...Явдоня таки дочекалася волі, як у тій пісні співають: "Прийде час, і дроти розірвуться...". То ж мусив той час настати. Вона все витерпіла: і тюремну наругу, і табірні злидні, і голод, і холод їдучий далекої Півночі, бо в неї є сини, вони живі, Василько, котрого напризволяще лишила ще малим, і старший, Петруньо. Всі казали, що він вбитий, а Петруньо живий!

ЛЮБКА

"Ой, не коси, бузьку, сіна…", - кучерява Любка заколисувала до сну хазяйську дитину. Вечоріло. За вікном поскрипував під ногами перехожих сніг, інколи разом із завиванням вітру доносився шум кедрового лісу.

Любка боялася темноти, серед якої по кутках ледь чутно шурхотіли таргани, але вмикати світла теж не поспішала: бувало у вікна, а то й у двері гримали місцеві хлопчаки-бешкетники, доводячи дівчинку до плачу. А сьогодні в неї день народження, то ж господиня обіцяла прийти швидше і відпустити її додому, себто у вщерть набитий людьми барак, який вже другий рік вважався її домом. Домом...

Любка наспівувала й згадувала дім, той далекий, справжній їхній дім в Україні, звідки її разом з сестрами, братиком і мамою привезли сюди у загратованому вагоні. Довго-довго везли - степами, лісами. По дорозі декого виносили тайкома. Тоді у вагоні всі плакали, молилися й співали "Вічная пам'ять". Вона теж співала разом з дорослими. О, вона вміє співати! Татко й дядько навчили її так багато пісень, Любка і тепер їх наспівує. Ті пісні ведуть до їхнього саду, старого яблуневого саду. Яблуні завжди квітували так буйно, наче снігом обсипало їх. Ось стоять вони втрьох серед саду: татко, вона і якийсь незнайомий. Татко тримає її за руку. Він тепер не завжди буває вдома, і вони, діти, терпляче чекають на нього, бо він у них такий гарний, такий добрий, і вони його дуже-дуже люблять. Тепер татко розмовляє з чужим дядьком, вдягнутим повійськовому, обидва якісь такі зажурені, що Любці невідомо чому хочеться заплакати.

- Іване, то ти залишаєшся з ними? питає незнайомий.
- А ти на моєму місці вчинив би інакше?
- Ти знаєш, мене переводять на Урал. А коли мене тут не буде, ви швидше чи пізніше опинитеся в пастці... Задумайся, Іване.
- Богдане, все зважено, все враховано. Та й не пропонуєш ж ти мені шлях боягуза чи зрадника?! Вже краще смерть...

На мить запала тиша, тільки хрущі сумовито гуділи в білім квітті, а землю обгортало пелюстковим серпанком.

- Іване, нехай Бог тримає вас всіх у своїй опіці. Розпрощаємося на цій нашій, не своїй землі. Нелегко народитися й зоставатися її сином...

"Ой, не коси, бузьку, сіна...", - мугикає дівчинка, а з очей капотять рясні сльози.

Незабаром після того зникли дядько і її найстарша сестричка Катруся - весела, мила, наймудріша з усіх дівчат, її сестричка, а татко став приходити додому ще рідше і переважно вечорами. З'явиться тихенько невеселий, змарнілий, пошепчуться з мамою, тоді вийде з хати, крадучись, а мама довго наслуховує. Потім закличе їх, дітей, і всі разом моляться за його здоров'я.

"...бо ся зросиш по коліна..."

За татком перепитували чужі строгі дядьки, кричали на маму, погрожували кулаками. Тоді вони повтікали з хати, розбрелися поміж ріднею та знайомими, мов мишенята.

"А-а-а", - похитує колиску Любка, вкриваючи немовля, що висунуло у сні пухку ніжку. А думки знову ведуть її в рідні сторони.

Ось вона скулилася разом з іншими дітлахами на постелі... До тітки Ірини, її далекої родички, розмахує пістолетом якийсь грізний військовий:

- Де діла бандитів? Мовчиш?!!! Я тобі язик вирву з глотки, гадюко підколодна!
- Пане старшино, Бога побійтеся, та що ви хочете в мене?
- Ти добре знаєш, бандерівко клята, що хочемо! Скажи, де вони, бо кишки з тебе випустимо!!!
 - Пане, та вважайте дітей на смерть перестрашите.
 - Щенята бандитські, а не діти, виростуть, такі самі, як ви, будуть!

Любка підсвідомо здогадується, що дядько хоче знайти її татка, й тихенько молиться одними й тими ж словами: "Боженьку, збережи татка, Матіночко Божа, схорони його..."

"...Нехай тая чапля косить..."

Вона, напевно, не так молилася, як треба, її молитви Бозя не вислухала... Ой, як темно стало в хаті... Така темінь була й того вечора, коли Катруся забігла нишком до тітчиної хати, припала до неї й заридала:

- Нема вже нашого татка! Вбили!.. Ох, Любочко, що ж то нас чекає тепер, бідна моя сестричко маленька?!... Осиротили нас кати прокляті, обездолили!

Любі стало тоді так холодно, наче в груди хтось поклав льоду... Як могло статися так, що її татко не живе? Він сильніший і мудріший за всіх, то як же могли його вбити?

Над ранком, заки розвиднілось, напівроздягнена дитина навшпиньки вийшла з хати й побігла до свого дому. До того, що його збудували ще її прадіди, й у якому народилося декілька поколінь її рідні. І до якого вона вже не мала ніякого права... Татка вбили, дім забрали... А вони - вигнанці долі, безпритульні на довгі роки... Бігла Любка до дому, що його нема...

"Напевно, татко в нас, він не піде до чужих. А смерть, мабуть, причаїлася в куті за скринею." - Любка знає, як виглядає смерть: з вертепом ходить, така страшна, з косою... Чи не тою косою поранило сусідського Андрія? Його, вже неживого, майже голого, посадили при дорозі, встромили в руки мітлу, а на груди почепили табличку, і дядьки з міста три дні стояли коло нього, не дозволяли ховати...

А як прибіжить Любка додому, вирве у смерті косу з рук, тоді татко не помре, вони знову зійдуться до хати й будуть жити всі разом, як колись... Колись вона дуже боялася виходити сама на дорогу, а тепер ні краплі не боїться.

Ще від воріт доносилися чиїсь незнайомі голоси, в шопі хтось стукав молотком, сінешні двері - нарозтвір. В одну кімнату, в другу - пусто... У світлиці, де завжди сходилися просвітяни, чутно розмови упівголосом. "Значить там", - зазирнула з привідкритих дверей, оглянула уважно. Але там нема.

- Шукає Івана, - зауважив хтось незнайомий.

"Ой, Іване, Іваночку, - ридаючи затужив високий жіночий голос, - та де ж тебе шукати, з якої дороги виглядати? Та для тебе Україна була найрідніша мати, а чо' ж тобі такий дім придбала, що рихтують без вікон і дверей, чо' ж тобі рихтують постіль з дерева, а ти лежиш на землі і сніг тебе порошить? А хто ж вас всіх пом'яне, Іванку, хто спімне колись ваші кривди та муки, хто за вас "Отче наш" змовить, як нас звідси заберуть? Та хто ж на ваших могилах барвінок, мак червоний посадить?.. Ой, забрав вас лютий ворог, вирвав як ту билину, обірвав молоде життя, позбавив світу білого..."

- Мамо, тихо донеслося з кутка, злі люди почують, поховати не дадуть.
- Нехай чують, не вік панувати їм над нами, ϵ у Бога своя правда, буде і їм добра відплата за наші муки!
 - Тра йти на плебанію, може, отець хоч покрадієнці відправить над ним?
 - Ей, побоїться...
- Скажіть, що небіжчик вже там, хай зайде поза городами, не класти ж у землю без відправи хрещена душа.
 - "Там..." блискавкою в свідомості Любки здогад. Бігти, бігти, побачити татка!
- Ой татку, татку! кличе за звичкою. Вітер плює цупкими сніжинками. Посовгнулася, впала один раз, другий.

Біля великої мурованої церкви притулився невеличкий, ще при панщині закладений цвинтар. Недалеко входу старенький церковний сторож незграбно вивергав лопатою брили жовтуватої глини, а поруч лежало щось розгорнуте, що нагадувало перину. Виглядав з-під тої перини білий лоб, а над ним хвилястий чорнявий чуб. Чуб байдуже вкривала снігова пороша і не танула... Грудки землі котяться на перину і до Любчиних ніг. Чому ж раптом поміж нею і нерухомою накритою постаттю виринає чорна прірва, поглинає її, тягне на дно? "Татку, татусю, рятуй мене!.."

- ... Тріть, тріть сильніше, ноги, ноги розтирайте!
- Та не лийте стільки води, застудите дитину...
- О, вже дивиться!
- Дайте їй гарячого молока, піднесіть вище подушку. Не плач, Олено, ти потрібна дітям, що зробиш, Івана з гробу не підіймеш. Не одній тобі така доля випала.
- Ой, наплачемося ми з сиротами, наплачемося! Вже тепер нам не сміятися, тужити тільки суджено! Одні сльози, одні плачі нам...

- " ...Ой, не коси, бузьку, сіна...", темні кучерики дівчинки м'яко падають на її худеньке, бліде, з почервонілими від сліз очима, личко.
- И-и-и, Любушка-голубушка, чего заревана? в кімнаті зблисло світло. Ведь не тебя, меня жених бросил, да еще с Иринкой впридачу, а я смеюсь и не плачу, в риму проспівала Марія Яківна, Любчина господиня, розчервоніла з морозу і, як завжди, трохи "весела".
 - Дядьки п'яні стукали до вікна. для відмови збрехала Любка.
- А ты им языка покажи, дулю вот, как я, видела? Чтоб неповадно стало!.. Смотри, что я тебе принесла! Занесешь домой, угостишь своих. Ты у мене заслужила, ты хорошая няня. Может, как-нибудь мама справится и осенью пойдешь в школу?

Марія Яківна поклала на стіл два буханці хліба й трохи печива, загорнула в папір й подала Любі.

- Ну, беги, смотри, чтоб дорогой не отобрали. До завтра!...
- Мамо, мам, дивіть, що Марія Яківна дала, а ви кричали, що через мене всі засохнем з голоду!

Любка недавно згубила хлібні карточки, хоч, на щастя, небагато там вже лишалося, але трохи їй перепало березової каші за "галатимство". Мати розвинула згорток, глипнула і лице її засмикалося.

- Мамо, чого ви? налякалася Любка.
- Дитино моя, заплакала чи думали ми з батьком вас за куском хліба по наймах розкидати? Чи малий був на наших полях урожай, що ми тепер жадні куска цілушки? Чи ми робити не хотіли, чи рук шкодували, що тепер ходимо з торбами по людях, а не по своїх ланах?...

Любка постояла хвилю, потім підійшла до матері, притулилася, і тихо-тихо, але дуже впевнено сказала:

- Не плачте, мамочко, не бануйте, ми підростемо ще трохи та й поїдемо з тих снігів додому, до свого рідного дому, будемо працювати там, і виросте на нашому полі високависока пшениця. І пісень співати будемо, тих, що ви з татком нас навчили. Ось побачите!...
 - "...Ой, не коси, бузьку, сіна, бо ся зроосиш по-коліна..."

ЗНАЙШЛАСЯ МАМА

Оля плакала. Плакала гірко, невтішно, не витираючи сліз, ані розпухлого від тривалого плачу носа. Бо таке горе зовсім несподівано й безповоротно навалилося на неї. Її, Ольку, забирають з дому й збираються кудись відвезти, невідомо куди й невідомо до кого!

Насправді ж, той її теперішній дім в Архангельській області був найзвичайнісіньким дитячим будинком для безрідних сиріт, куди її, Олю, привезли з іншого будинку, якого не пам'ятає зовсім, бо було їй тоді всього три роки. Але тепер вона вже велика, ходить у

перший клас, і вони збираються поженитися з сусідом по парті Вовою. "Суть" одруження не була для Олі великою таємницею. Інформація надходила від старшокласників. Врешті можна було підглянути в шпаринку дверей директорської кімнати, куди у вечірню пору директор викликав "на виховний килим" декого з дівчат тим часом, як вихователі засідали чаювати в учительській.

Бувало, котрась із таких "перевиховуваних" ненадовго щезала з дитбудинку й за якийсь час поверталася притихла й змарніла. Тоді вчителі переморгувалися між собою, кидаючи на заблудлу овечку багатозначні погляди. Згодом все забувалося і йшло далі своєю протореною дорогою. Взимку, а особливо напровесні, їм немало дошкуляв голод, постійно хотілося їсти, але з приходом літа визрівали в лісі ягоди, щавель, гриби, а на людських грядках ще й соковита редьківця, капуста, цибуля, та особливо придатна для дитдомівської братії морква – теж соковита й солодка, її можна було з'їсти багато, й від неї не болів живіт.

Звичайно, слід було остерігатися "куркулів" – власників плюндрованих грядок, які люто ненавиділи вічно голодну голоштанну шпану. Але тоді у пригоді ставали прудкі ноги, а на скарги пограбованих місцева влада прикривала очі - де б худібка не паслася, аби не ревіла...

Від згадки про урожай, що ось-ось мав достигнути, Оля знову зайшлася ревним плачем, від якого, насправді, ніхто й не спішив її втішати, й плакала доти, поки Алла Сергіївна не покликала її до директора. Там розмова була короткою: їй наказано збиратися, бо незабаром під'їде машина, щоб їх разом з Аллою Сергіївною відвезти до поїзда. І на прощання директор додав: "Їдеш до мами, розшукала тебе".

А далі все закрутилося, як у колесі. Її мили, переодягали, навіть вплели в коси бантик і дали на дорогу пакетик цукерків-подушечок. Такої розкоші вона зазнала чи не вперше в житті й цупко тримала в руці несподівано отриманий скарб.

Проводжати вийшов чи не весь дитбудинок, дітлахи кидали заздрісні погляди на пакетик з цукерками, ковтаючи набігаючу слинку, няні невідомо чому витирали кінчиками хустин очі. Потім Оля з Аллою Сергіївною сіли в машину, що вже чекала, помахали всім рукою, і від'їхали.

Дорогою на станцію дівчинка на всяк випадок перепитала провожату:

- А куди ви мене везете?
- До мами, вона живе далеко на Півночі.
- А що то таке мама?
- Мама то така вихователька, тільки у неї ти будеш одна.

"Гм, - подумала Оля, - вихователька для неї одної, - тут важко вирішити, добре воно чи погано. Мабуть, примушуватиме мити вуха, чистити зуби, а втекти в ліс чи на чужі грядки буде й зовсім нелегко."

- A що в них росте на грядках, морква ϵ ? не втрачала надії Оля.
- Мох та лишайники, засміялась у відповідь вихователька, який врожай збереш, коли там дев'ять місяців зима, а решта весна, літо, осінь.

Справа ставала кепською... Невесело роздумуючи, зайшла маленька подорожня у вагон, зайняла вказане на горішній полиці місце, дбайливо ховаючи цукерки під матрац.

Все навколо видавалось їй чудернацьким. Проходами сновигали діти, більші й менші від неї, продавці розносили всілякі напої й наїдки, й Алла Сергіївна купила їй булочку.

Внизу дядько з тіткою почали вечеряти, неймовірно смачно запахло, а з'ясувавши, звідки обидві їдуть, пригостили й їх. Смакота була неймовірна: паштет, кишка, тістечка. Оля вмить все змела, попросила ще, стеребила додаток, запила все чайком і почала лаштуватися до сну.

Чужа тітка якось так наче з жалем споглядала на неї. Із дядьком вони розмовляли якоюсь іншою мовою, але можна було майже все зрозуміти.

- Отак тими сиротами журиться совдепія, сказав дядько. А горланять, а чваняться, як послухати у раю не так добре, як у них. А в дитини ребра як гаки повиставали. Ще й податки які на їх утримання здирають.
 - Мели, мели, ще на 58-му намелеш, дорікнула тітка.
 - Ото настрашила вовка лісом.

Вранці Алла Сергіївна звеліла ще сонній Олі збиратися, бо вже скоро вони прибудуть на місце. Знову дівчинці стало страшно, бо хоча в будинку частенько перепадало березової каші, проте на новому місці могло бути ще гірше.

Перед виходом сусідка на прощання тицьнула їй вузлик з поживою, а дядько додав трояк - на морозиво.

Вони висіли з поїзда, й, як тільки опинилися на пероні, до них підбігла жінка, ще доволі молода й гарна, якось дивно подивилася на Олю, обняла її, підняла на руки, наче маленьку, притисла до грудей й невідомо чому заплакала.

- Ти хто? спитала дівчинка, вивільнившись з незвичних обіймів.
- Я?...Я твоя мама...

Тоді обидві обмінялись з Аллою Сергіївною якимись паперами. А потім Алла Сергіївна, відмовившись від запрошення погостювати, цмокнула Олю в чоло й пішла в місто, бо тут, як виявилось, жила її давня приятелька.

- Ну от, ми вже разом, слава Богу, полегшено зітхнула новопридбана мама.
- Ти что с ума сошла, Бога нєт, єслі б учітєльніца услишала, она б тєбя в угол поставіла! Тіточка-мама у відповідь тільки сумно похитала головою, невідомо кому в докір.

Вони підійшли до автостанції. Після півгодинної їзди в труському "черевичку" Оля зі своєю мамою опинилися в затишній кімнаті, де, на превелике Олине здивування, на стінах портрети не дєдушкі Лєніна, а якісь такі чудернацькі з обручиками навколо голови, прибрані рушниками, а на столі повно-преповно наїдків, більше, як на Новий рік, посередині висока-висока булка, жовта, аж світиться, поруч яєчка - помальовані, і з узорами - їх і до рук боязко взяти. Дивно тут живуть.

Невдовзі почали заходити різні люди і незвично вітатися: "Христос Воскрес!" А тьотя-мама відповідала "Воістину воскрес!" І ще щось там всі разом ніби вірш говорили. Олі потім пояснили, що читали молитву, а сьогодні - велике свято - Великдень. І всі співали тією дивною мовою пісень, тітки плакали, говорили про якусь Україну, про свої домівки і рідню, - виходило, що вони не "здєшні", а ще про Москву, про дєдушку Лєніна, - ой як недобре говорили!

Олі сказали, що вона теж українка, і то було дуже дивно. В них у дитдомі всіх записували "русскіє": і чорних, і білих, і рудих, і ескімосів - всі були "русскіє", а тут виявилося, що то не так. І що її батька вбили комуністи, вони повбивали багато людей в Україні, а багатьох вигнали в далеку чужину. А добро людське забрали собі. Коли гості

вже розійшлися, тьотя-мама дала Олі піжамку, таку гарну, мов у царівни. А як вже обидві вляглися в чистій і теплій постелі, пригорнула її до себе й довго-довго розповідала дивні для неї речі: про Україну, їх рідний край, до якого вони обов'язково колись повернуться, де весною навкруги цвітуть дерева, а влітку достигають різні овочі, фрукти, про які Оля й не чула, край, де ще збереглися церкви з банями та хрестами, де в них є рідня, яка чекає на них довгі роки, і ще треба просити Бога, щоб поміг їм повернутися додому, бо тут навіть якщо й непогано, то все ж це чужина, а в них є з діда-прадіда своя Вітчизна, вони не якісь там безрідні перекотиполя.

Оля слухала, і вперше в житті їй було цікаво, голос був їй таким милим, не хотілося його перебивати, й вже зовсім сонною, вона вирішила, що за тамтим шкодувати не варто й що тут їй буде краще.

Отак на восьмому році життя дівчинка зрозуміла, яке то велике щастя знайтися поруч з рідною мамою, любити її і зберегти цю любов на все життя.

УТІКАЧ

"Якщо я цього не зроблю сьогодні, то так і натягнуть на мене "дерев'яний бушлат" (дерев'яний бушлат –домовина), а то й без нього жбурнуть у яму, як і інших кидають. Не вдалося тоді, то, може, тепер вдасться. Бо відчуваю, часу на життя залишилось в мене небагато", - так роздумував концтабірник Микола Задорожний, вдруге готуючись до втечі. Він не помилявся: механізм його життєвого годинника таки достукував з трудом відміряний йому долею залишок земного буття...

А декілька років тому у закритці, куди Миколу, змасакрованого, запроторили після першої невдалої втечі, той хірург був настільки вмілим, наскільки й відвертим.

- Чоловіче добрий, - мовив, дивуючись, коли хворий прийшов до тями. Та ти щасливчик, все одно що вдруге народився! Інший у такому стані і дня не протягнув би. Місця живого нема, так вони похрестили тебе! Тіло - одне решето: удари шомполів, собачі зуби, а до того ще відбиті легені, перебиті ребра!... - Він замовк, а за хвилю додав. - А от серце маєш сильне, як молот ковальський. З тебе добрий летун був би чи моряк, ти б висоти не боявся, хвиль морських. Що ж, як вмію, так тебе підлатаю, на довго обіцяти не можу. Сам розумієш, руки карателів - не мамині долоні, життя від них не продовжилося нікому... Але, може, щось зміниться, і добрий Бог поможе тобі вернутися додому, то ще трохи продовжиш свого віку. Бо правду кажуть: вдома і стіни лікують...

Тоді, у невеличкій тюремній палаті, із п'яти хворих тільки він і ще один латвієць подавали надії на бодай якесь відносне одужання. Решта були в безнадійному стані.

- Кандидати на помилування небесною канцелярією, – сумно кепкували хворі в'язні.

Про смерть тут не говорили відкрито, вона і так незримо витала серед них і декого таки затискала в своїх цупких обіймах, назавжди залишаючи в них свою жертву.

Микола, як тільки зіп'явсь на ноги, з усіх сил намагався хоч чимось допомогти отим двічі ув'язненим бідолахам: за тюремними гратами та ще й хворобою прикутими до убогої постелі в'язничної лікарні. І вимушеним так гірко коротати останні дні свого

невеселого життя. Його постійно мучила думка, що ці люди, звідки б вони не були: рідної України, країн Балтії, навіть, з Німеччини, залишать навіки білий світ далеко від рідних сторін, від близьких їм людей, й до судного дня спочиватимуть в чужій неприязній стороні, захоронені без свого обряду, без поминання.

Серед них і той достойний старець. Він помирав на його очах. Помирав тихо, при повній свідомості, з тінню глибокої печалі на своєму благородному стражденному обличчі. Микола знав його, їхнього душпастиря, ще з дитинства. З тих часів, коли ходив з батьками на прощу до святої Лаври. Лаврського ігумена (мова йде про Климентія Шептицького, доктора права, колишнього посла до австрійського парламенту, ігумена Унівської Лаври, рідного брата митрополита Андрея Шептицького) любили й шанували мешканці усіх навколишніх сіл. Він завжди допомагав: і своїм, і чужим. Рятував людей у найбезвихідніших, здавалось, становищах. А тепер ось і сам лежав безнадійно хворий у злиденному тюремному лазареті, звідки йому вже не суджено вийти живим...

- Не печалься, сину, - заспокоював старенький Миколу, побачивши на його очах сльози. - Людина народжується, живе, і врешті помирає, але вмирає, щоб воскреснути до вічного життя!

Була вже пізня година. Хворі спали своїм неспокійним сном. І тільки їх двоє не спало: він і той страдницький умираючий. І вже Микола не соромився сліз, що спливали по його змарнілому обличчі:

- Але чому, чому, владико, присудив Бог закрити очі в оцих тюремних застінках, в неволі у ворога?!...

Тоді панотець, з трудом, долаючи важку задуху, поволі промовив:

- Запам'ятай, сину, є два види неволі: тілесна і духовна. Якщо ти не схилиш голови перед ворогом, не поклонишся йому, не попросиш у нього пощади, не станеш слугою його у великому чи малому, то знай: він не переміг тебе, і ти не невільник його! Бо дух твій не в кайданах, і ти вільний, хоч тіло твоє закуте. А що тіло? Прах, глина, земля! Знаю, страшно тобі від думки, що зі мною зроблять по смерті. Але то вже буду не я, а земна брила, яку переорюють, перекопують, а вона від того не страждає, не терпить, а виробляється і дає урожай... І народові нашому твої і мої муки теж потрібні. Вони не пропадуть марно, бо людське терпіння ніколи не буває марним. Важкою ціною, але зберегли і донесли ми для прийдешніх поколінь дух незламний, віру і честь!...

Старенький замовк, а згодом озвався вже майже беззвучним шепотінням:

- Ти ще молодий, видужаєш. І, як Бог позволить вернутися тобі в Україну, піди до нашої Лаври. Піди туди, прошу тебе, синку. Може, там вже руїна, може, і близько не допустять. То хоч з віддалі поклонися нашій святій обителі і чудотворній Богородиці нашій. Подякуй за терпіння, нам послане, і попроси опіки над нашим народом... Та й за мою душу помолися... А я благословляю тебе, синочку, на те... - Він слабнучою рукою поблагословив Миколу... А вранці його опустіле місце зайняв інший стражденний невільник.

... I ось тепер, після ще кількох років неволі, у Миколи знову зродилася тверда рішучість: "Треба тікати з тої гулагівської каторги, і то негайно. Може, на цей раз вдасться, може, Богородиця допоможе мені. Я ж мушу поклонитися Її чудотворному образу. А ще - передати в добрі руки ту заповітну скриньку, що в саду закопана... Господи, на все воля Твоя! Поможи мені, Господи, на святу справу!"

У той день їхня бригада працювала на лісоповалі, викорчовуючи величезні дерева, обтісуючи їх та складаючи величезні колоди в штабелі. Потім машинами ті колоди розвозили на шахти для кріплень та відправляли залізницею на південь.

Був саме переддень "Побєди" - свята радянської псевдоперемоги, а для України - чергового закріпачення Москвою нещасного краю на довгі десятиліття, та ще й при допомозі західних альянтів. Незважаючи на ще досі дошкульні морози та глибокі сніги, вже і тут, у Заполяр'ї, відчувався подих короткої північної весни. Снігу намітало менше, птахи літали вище, непомітно вступав у свої права північний цілодобовий світловий день.

"Вдома тепер сади цвітуть, - тужливо згадав Микола. Яке то щастя бачити, як після зимового сну оживає рідна земля! Чи побачу я ще її колись? Чи побачу свою рідню, свою оселю?"

- Коля, йди, підсоби в сусідню брагаду, у них там запарка, треба до зйому (зйом – кінець робочої зміни) попереносити балани на машини! - перервав його думки бригадир.

"Тепер, - блиснула у Миколи дорогою думка, - єдина можливість, тепер! При зйомі наш конвой подумає, що я в чужій бригаді, а той, - що у своїй. Поки на вахті звірять картотеку, я вже десь заховаюся. А ще сьогодні четверо в`язнів віддали Богу душу. То ж поки будуть лічити, перелічувати, звіряти, перекликати, шукати, пройде ще кілька годин. Та й перед їхнім празником заллють трохи очі московською, це теж піде мені на користь, а там, що Бог дасть…"

Він дуже старанно працював з новою бригадою до кінця робочого дня. А тоді відійшов непомітно убік й з божевільною відчайдушністю засудженого до смерті став протискатися у щілину поміж складеними в штабель баланами...

Невдовзі почувся гавкіт сторожових собак, тупіт ніг, і звичні слова конвойної команди. Згодом все затихло. Наступила тиша, від якої у Миколи тривожно забилося серце.

Чекати ночі чи відразу виповзти? А може, в зоні звірять картотеку і вишлють погоню - тоді вже краще на відкритому полі їх зустріти, бо тут собаки скоро винюхають... Він обережно виповз зі своєї схованки, насторожено оглядаючись на всі боки. Тиша. Моторошна, незвична, вимріяна за довгі роки вимушеного перебування в гамірному людському загратованому муравлиську. Сонце ще кидало слабке проміння на землю, але легенький синюватий присмерк поволі вже окутував північну пустелю.

"Давай, Миколо, жвавіше, жвавіше!" - Підбадьорював сам себе Задорожний. Він роздягнувся до пояса, натягнув на голе тіло робочу куртку, бушлат, а поверх бушлата сорочку, щоб прикрити каторжний номер на спині. З такою ж метою одягнув навиворіт пронумеровані шапку і штани. Біля будки-огрівалки зауважив декілька промаслених шмат - мабуть, шофери залишили. Сяк так завернув ними валянки, щоб заплутати собакам слід, щвидко перехрестився і вийшов на дорогу обіч залізничного насипу. Мела легка поземка.

"Замете сліди. Боже милосердний, допоможи мені, грішному! Коби тільки хуртовина не знялася!"

Він ішов, наче у сні, а перед ним, немов у кіно миготіли кадри з його життя: оповите красою неповторно розкішної української природи село, де жили численні покоління

його рідних. І та постійна, вперта, нерівна силами боротьба, у якій зневажений підступними ворогами народ бачив єдину можливість звільнитися від новітнього рабства.

У саду біля хати закопана скринька зі світлинами, документами, символікою. Добре, що він вчасно заховав її. Якщо з Божою допомогою добереться додому, то передасть її в руки синові, він розумний хлопчина. Та й сестрині діти, особливо старшенька Ганя, кмітлива дівчинка, - зберігатимуть безцінний скарб до кращих часів... А вони таки будуть, хоч би там що.

- А таки будуть! - не стримавшись, вимовив Микола й, сахнувшись свого голосу, тривожно оглянувся навколо. Снігова пустеля дикої тундри, безмежна, неосяжна і беззвучна, простягалася перед ним. При слабкому світлі вже майже білої весняної полярної ночі, коли вона все ще неохоче, але таки поступається місцем все довшому і довшому дню, ця рівнина ледь-ледь мерехтіла, наче велетенське біле море, непорушне, сторожке, мовчазне і хиже...

"Чи то можливо, що ще десь живуть люди, які мчать літаками, поїздами, машинами, радіють, сміються, що десь справляють весілля, забави? Чи у цьому світі є тільки ми, раби Гулагу, які припняті до льодяного краю землі, і знають лиш рабську непосильну працю, холод, голод та зневагу наглядачів? У глибині душі ще плекають слабку ниточку надії на якесь краще завтра, якого може і не бути..." Він важко дихав, хворі легені давалися взнаки. "Чи вдасться знайти якийсь людський прихисток, - тужливо думав відчайдушний втікач, адже на довгу мандрівку сил не вистачить? - Чи зустріну приязних людей, які подадуть мені руку допомоги, чи таких, що видадуть мене?"

Він знав багато випадків, коли місцеві мешканці за нікчемний гріш видавали охоронцям збіглих в'язнів. І тоді наступала така жорстока розправа над нещасними невільниками, що тільки єдина смерть була милосердною і визволяла їх від нестерпних мук... "Ні, живим мене не візьмуть", - вперто твердив собі Задорожний. На критичний випадок у рубчику його бушлата була вміло зашита маленька частинка бритви, цілком достатня, щоб у безвиході допомогти перейти в небуття...

Небо з сірого починало ясніти: значить, скоро ранок. "Як добре було б лягти просто тут в сніг, і відпочити, заснути хоч на хвилину", - заворушилась підступна думка, але він тут же ж прогнав її від себе. Не для того стільки мук витерпів, зазнав стільки горя, страждань від немилосердних катів, щоб закінчити тепер життя у цій сніговій пустелі. "Йди, Миколо, йди далі, хоч через силу, але не дурій, йди!", - наказував сам собі. Він став упівголос молитися, проказуючи завчені з раннього дитинства слова молитви. В уяві виринула церковця в рідному селі, захована між столітніми деревами, неподалік старенький цвинтар з простими надгробками, дзвіниця, де він разом з хлопчаками допомагав паламареві дзвонити до Служби. І тут враз йому і справді почувся голос дзвонів...

"Мариться мені", - з тривогою подумав Микола. Він зачерпнув пригорщу снігу і протер очі. Але звуки все одно не затихали. Пройшов ще трохи, і через короткий час перед його очима, наче маленький острівець серед безмежного снігового океану, постав невеличкий дерев'яний ошатний будиночок. А звуки виявилися глухими ударами сокири. Жінка, зав'язана чорною хустиною, спритно колола соснові поліна.

- Помагай, Боже! - підсвідомо по-християнськи привітався Микола і, заточившись, прихилився до купи дров. Люто загавкав на прив'язі собака.

- Льорд, фу! окликнула жінка.
- "А вона, мабуть, не з місцевих, а десь здалеку", подумав і за хвилю випалив:
- Я втік з табору, я родом з України, українець, не бійтесь мене...

Він враз наче обм'як і збайдужів до всього на світі, знеможено присівши прямо на сніг. Жінка якусь хвилю уважно вивчала його якимсь незвичайно проникливим поглядом, потім допомогла підвестися і повела в хатину.

У невеличкому приміщенні було напрочуд затишно: скромна і водночає чепурна обстава кімнати навіювала спокій, і тільки невеликий портрет на стіні в чорній оправі врізався дисгармонійним акордом у цей милий домашній закуток.

- Мій чоловік Карел, - мовила жінка, зауваживши Миколин погляд, - ще й тижня нема, як він помер. А мене звуть Анна. Ми німці з Поволжжя, заслані сюди у війну. - І за хвилю додала, - я ще не оформила похоронку, то якби, не дай Боже, прийшла погоня, ти - покійний Гауптман.

Анна звеліла Миколі скинути табірне лахміття й дала вдягнути чоловікову одежу. Пронумероване ганчір'я відразу ж порізала на шматки й спалила в печі. Потім зняла портрет покійника й заховала в скриню.

- Я тобі постелю за перегородкою, де спав Карел, трохи прийдеш до себе, а тоді подумаємо, що далі робити. - Вона пригостила його кашею й якимсь питтям, що неприємно тхнуло, але було дуже смачним.

"А якщо та вдовиця віддасть мене сонним у руки катів." - блиснула тривожна думка. Анна мов відчула його тривогу:

- Будь спокійним, ми не сексоти. Прожили бідно, зате підлих справ не робили...

Микола наче пірнув у глибоке провалля без сновидінь, без марень, де було тільки спасенне безмежне забуття, а коли прокинувся - кімнату заливало незвичайне ясне світло. Господиня сказала, що проспав він майже добу, а вночі розбушувалася сильна хуртовина, скрізь понавіювало такі гори снігу, що годі й з хати вибратися.

- Небезпека тебе оминула, бо хто ж шукатиме втікача у таких снігових заметах. Якийсь час ще побудеш тут, окріпнеш, а тоді в мандрівку - з малої зони, як говориться, у велику (Мала зона – тюрми та концтабори, велика зона - весь Радянський Союз).

Вони до вечора розчищали сліди нічної хвищі.

Океан, навкруги застигли бурхливі снігові хвилі, а на крихітному острівці, крихітному клаптику землі зустрілися двоє незнайомців, щоб невдовзі розійтися навіки.

Споночіло. Вони увійшли в дім, і при світлі лампи Анна видалася йому ще не старою, миловидною жінкою. Як з'ясувалося, її предки оселилися в Росії ще за часів Катерини ІІ і відтоді протягом декількох століть чесно віддавали своїй прибраній батьківщині всі сили. Аж доки в останню війну їх зненацька підступно не розкидали по найдальших і найсуворіших закутках "необъятной родины".

- Але ж зараз, коли Сталін вже здох, випалив Микола, ви можете повернутись у Німеччину, на свою прабатьківщину, або бодай з'єднатися зі своїми співвітчизниками, наприклад, у Сибіру чи Казахстані. Відпустили ж додому чимало ваших військовополонених, то, може, й над вами змилувалися б?
- Нас, німців, совєтських засланих громадян, цей указ не стосується. Та й у Німеччині різне ставлення до військовополонених і до нас. Військовополонених сприймаються там як героїв, мучеників лихоліття, яке спіткало Німеччину. А хто ми такі в очах пересічного

бірґера? Кожен з нас там непрошений гість, блудний син, зайда - однаково небажаний, який простягає свою руку по шматок, по той, який доводиться уділяти, відриваючи від свого рота. Хто нас там зрозуміє?

- Hy, а переїхати з цієї глушини хай і тут, на засланні, але туди, де більша ваша громада?
- I те нелегко, та й чи варто? Я тут вже трохи обжилася найнеобхіднішим. Перевезти ж всю цю мізерію просто неможливо. А розпочинати все наново одній немолодій жінці значить приректи себе на вірну смерть від нужди. Можна потрапити в такі руки, що і живцем в землю загребуть.

Анна на якусь хвилю примовкла, тоді з сумом продовжила:

- Така нам уже, мабуть, судилася доля, як тому перекотиполю: з корінням відірване від місця, де зросло, котиться воно, куди вітер закине... Судилося вже мені вік тут звікувати у цій вічній мерзлоті і скласти кості свої поруч з чоловіком і діточкаминедолітками. А тобі інакше, ти зі своєю земленькою міцно зв'язаний. Ти хоч і через сотні років, а таки до неї тягнешся, і вона чекає на тебе. Ви всі українці такі. Ви любите свій клаптик землі, а вона любить вас. Ви рветеся до неї з чужих світів, хоч вам не раз краще живеться на чужині, ніж у рідному краю. І вона з радістю вітає вас, бо ви її діти. І хоч в ярмі, у важкій недолі, вона для вас наймиліша. Хіба не так, скажи?
- Але як нелегко нам розплачуватися за ту взаємну любов! Французові, німцеві, росіянинові, полякові кожному можна любити свою вітчизну, тільки нам, українцям, зась до неї.
- Буде тверда віра в свою справу будуть і сили! Коли чогось дуже хотіти, воно завжди збудеться.
 - Дай то, Боже, пані Анно. За святу справу й життя віддати не жаль!

Вона сумовито усміхнулася:

- Давно вже мене в цьому безлюдді панею не звали... А ви навіть у тому пеклі не втратили гідності, інтелігентності. – Вона на хвилинку замовкла. - Знаєте, найважливіше - всюди залишатися людиною, хай і на дні суспільства, навіть і між вовками. Вам це вдалося.

Наступними днями Микола, незважаючи на слабкість, намагався, де тільки міг, допомагати своїй господині в її нехитрому господарстві готуватися до приходу аж надто короткої полярної весни.

- Сам Бог мені тебе послав, Колю. Ти, хоч і недужий, одначе за годину зробиш більше, аніж я за цілий день, - прихвалювала свого гостя Анна, коли той старанно майстрував домашній парничок. - Хазяйновиті люди ви, українці. І, якби не та ворожа навала, жити б вам у своїм краю, як у раю. Та, мабуть, тому й не дають вам спокою. Але загарбати ваше добро хочеться, а ради йому дати не можеться...

Проминув ще тиждень, і якось, повернувшись з обходу, Анна сповістила, що досвітком Микола зможе вирушити у дальші мандри, щоб добратися додому.

- Їхати доведеться товарняком. Я вже домовилася за тебе. Щоб не замерзнути в дорозі, візьмеш Куртовий кожух і трохи їжі, а за гроші - то вже вибачай, не маю. Їхатимеш досить часу і зійдеш тільки тоді, коли поїзд кінцево зупиниться. Там вже буде тепло і кожух буде зайвий, то ти зможеш продати його й за ті гроші якось добратися до своїх...

- А як же ви, залишитесь сама у цій пустелі?
- Мені не звикати. Якщо тут і безлюддя, то й пакості людської менше. А природа хоч, і сувора, зате не лукава, вона ставить питання руба: є в тебе розуміння до неї, зумієш вивчити, звикнути, полюбити виживеш, у противному разі вибачай. Ти не Бог, щоб тобі стихії підкорялися.
- ...Сивим світанком вони дійшли до залізничної розвилки, де мав зупинитися потрібний поїзд. З будки стрілочника назустріч їм вийшла жінка, одягнена у форму залізничника. Вона перекинулася з Анною кількома словами німецькою мовою і відійшла в бік. Здалеку ледь чутно, наче короткі зітхання, почулися гудки паровоза.

"Іде! - з радісною тривогою подумав Микола. - Що ж то далі мені суджено?..."

- Ну, Миколо, більше вже, мабуть, не зустрінемось на цій землі. Хорони тебе Боже!

Звуки голоснішали, ставали щораз ближчими, ритмічне чахкання паровоза продовбувало ранкову тишу.

Микола зняв шапку, поцілував своїй спасительці натруджену, мозолясту руку.

- Прощайте, пані Анно, ви вернули мене до життя. Вік за вас Бога молитиму!

На обрії блимнули два вогники, і незабаром, весело попахкуючи, біля них зупинився локомотив з довжелезним хвостом вагонів.

Анна провела Миколу до умовленого вагона, дещо пояснила й перехрестила на дорогу.

- З Богом! Коли зміниться в тебе на краще, напишеш. А тепер прощай!...

В темноті вагона, закладеного різноманітними коробками, ящиками, залізяччям, йому вдалося знайти придатне для леговиська місце. Поїзд рушив, Микола ліг і під стукіт коліс на якийсь час забувся у тривожному, заячому сні. Прокинувся від власного надсадного кашлю. Здавалося, груди роздирали пазурі хижого звіра, викликаючи пекучий біль і тягуче, наче з глибини нутра, бухкання.

"От ще напасть! Ще накличе той клятий кашель когось сюди в лиху годину. Прощай тоді, Україно, навіки!" - Але тут згадав про вузлик, вручений на дорогу Анною. Порившись, витянув пляшку з питвом, і після декількох ковтків йому полегшало, з`явилася бадьорість, впевненість у щасливе завершення такої неймовірно важкої і небезпечної мандрівки.

А далі потягнулася нескінченна низка годин і час втратив відлік. На кожній зупинці поїзда прискорено билося серце. "Зупиниться чи далі поїде", - тривожно думав Микола. Але їзда після короткої перерви все тривала, колеса продовжували монотонно вистукувати свою радісну пісеньку, весело оживляв довколишнє безлюддя гудок паровоза.

I врешті прийшла та очікувана хвилина - їзда принилася. Тепер настала небезпечна й відповідальна хвилина: прокрастися непомітно з товарняка поміж людське юрбище й так само непомітно й обережно добиратися додому далі. Надворі в густих вечорових сутінках маячіли товарняки, здаля по селектору жіночий голос видавав розпорядження. Було тепло й пахло свіжим весняним листям.

- Якщо тут тепло, значить, Північ залишилася позаду, - радісно вирішив Микола й, взявши торбу зі скупенькими пожитками, став пробиратися на звук людського голосу. Йти довелося довгенько, раз у раз долаючи чималі перепони, щоб залишатися непомітним для людей і не заблукати у химерній залізничній плутанині. Згодом голоси

позвучнішали, вогнів побільшало. Після маневрування поміж вагонами вже пасажирських поїздів Микола опинився перед шумливим, багатолюдним московським вокзалом.

"Давай, хлопче, доведи справу до кінця." - сам собі наказував Задорожний, пригадуючи Аннину пораду продати кожух і роздобути трохи грошей. Ця справа виявилася напрочуд легкою. Його купили за дурничку якісь заробітчани, що поспішали на Північ. Напружуючи всю свою увагу, щоб уникнути шастаючих патрулів, Микола придбав квиток на перший ліпший приміський поїзд у напрямку Києва і вже повноправним пасажиром став добиратися до України, втілюючи так довго леліяну мрію...

Він старався бути якомога непомітнішим, продовжував подорож невеличкими маршрутами, пересідаючи з приміських поїздів на міжмістечкові автобуси, вибираючи якесь найглухіше місце в куточку транспорту, щоб не потрапити в поле зору "народних попечителів". Його одіж не викликала підозри - доброчинна Анна забезпечила його пристойним вбранням. Підвести могло тільки змордоване каторжним життям обличчя, на що було заздалегідь приготовлене пояснення: їздив на заробітки, захворів і тепер повертається додому. Але, на щастя, охочих розпитувати не виявилося. Назагал скрізь відчувалася хоч і не дуже помітна, проте очевидна атмосфера обережності, скованості, якогось причаєного остраху. Здавалось, кожен підозрює іншого в якомусь прихованому злому умислі.

"Що ж, - снував невеселі думки Микола, - значить, так тут тепер живуть. Без довіри, без радості, якось затаєно. Недарма в зоні сумно жартували: "Свобода, особливо слова, в Союзі ϵ , але для тих, хто вже за ґратами".

І ось, нарешті! Нарешті, рідне містечко! Ось воно! Але чомусь він не впізнає його. Недільний ранок, а до Служби не дзвонять. Храмопрестольна церква забита дошками наглухо. Зате крамниці та будки з міцним питвом та куривом працюють на повну губу! Люди вдягнені несогірше, але на обличчях веселості мало. Правду казала Анна - велика зона, та й годі. Потрапив наш край у неволю, гіршу бусурманської. Одним сексотам привільно живеться.

Він задумав добиратися до села пішки і спершу відвідати Лавру. Для цього доведеться махнути вбік зайвий шмат дороги. Микола йшов польовою стежиною. В ту щасливу погідну днину йому здавалося, що все навкруги вітає його й радіє поверненню: дерева придорожні, квіти польові, пташине щебетання й сонячне проміння - все усміхалося, все веселило зболілу душу каторжника.

"А лаврських дзвонів не чутно, - знову тривожно защеміло серце. - Що ж воно там діється? Чи й туди, не доведи, Господи, добралася рука червоної чуми?" - А воно й справді: з веселої, славної своїми чудесами оселі Богородиці, зробили гніздо розкладу й печалі. По монастирській, привітній колись, доброчинній пристані сновигали тепер бліді, сумні, опущені, незугарні постаті душевнохворих - її поселенців. "Так, так, - думалося Миколі, - нахвалялися на цілині в пустині сади вирощувати, та поки що обертають квітучі сади на пустині... Мабуть, сповняється Слово Боже - сатана на цілий світ розповзеться, та назад не вернеться, щезне безслідно."

Він обійшов територію, потім клякнув у тіні кущів неподалік собору і довго молився, перемежовуючи молитву поклонами. На душі стало спокійніше. Микола підвівся і пішов

шукати джерельце, віднайшов його і знову палко молився до Богородиці, дякуючи Їй за чудесну опіку і допомогу.

Він наче скинув з себе роки, проведені в неволі й знову повернувся у дні молодості, коли повстанчим загоном вони безстрашно діяли у цій околиці - густих перемишлянських лісах. Ще не пройшло й десятка літ, а скільки змін! Де ті давні його друзі? Хто з них залишився живим? Біля монастиря він натрапив на знайому невеличку лісову галявину, густо порослу малинником. Тут колись сповідалися і причащалися, тут і Великдень святкували. Дівчата приносили сюди з дому свячене, а ще й панотці з Лаври давали.

Від п'янкого лісового духу крутилася голова. Запаморочливо пахло свіжою хвоєю, торішньою глицею й таким знайомим духом суничника і малинника. Примостившись на теплій, нагрітій сонцем землі, Задорожний з любов'ю вдивлявся в рідне довкілля, за яким так стужився в неволі.

Отак би пригорнутися, припасти всім єством до неї, до рідної землиці, виповісти їй всі кривди свої, заподіяні лютими, підступними ворогами-катами, весь біль душі, невиплакане сльозами горе... Ліс ледь чутно шепотів свої таємниці, потягувало солодким духом чебрецю, деревію й різноманітних лісових трав, розімлілих на щедрому травневому сонці. Микола лежав мов у дивному маренні, де все сплелося в чудесному блаженстві: свіжа запашна зелень різнотрав'я, пташиний щебіт, цвіркотіння кониківстрибунців... І раптом він виразно вгледів знайому маєстатичну постать з в'язничного лазарету. Микола підвівся:

- Я поклонився Їй, як ви веліли, всечесний отче. А джерельце закладене плитами, то я там квіти поклав.
 - Знаю, промовив старець. Але не забудь: за тобою ще одне діло. Не барися...
 - Скринька?
 - Еге ж, колихнулася постать.
 - Добре, владико... А мені вже скоро йти за вами?..
 - Спершу заверши задумане. Для того тебе Божа рука й привела сюди...

Постать легенькою хмаринкою розтанула в сонячному довкіллі погідного дня.

Звечоріло. Сутінками Микола пробирався додому. Зайшов на своє подвір'я. Побачивши незнайому постать, голосно загавкав сторожовий пес. У хаті увімкнули світло. Якимись неслухняними, наче чужими ногами Задорожний неквапливо ввійшов у рідну домівку. Здавалося, пройшла ціла вічність, поки він здолав вимовити застряглі у пересохлому горлі скупі слова:

- Це я. Я повернувся, - більше вимовити у нього не вистачило сил...

I за мить його вже обіймали, цілували, плакали, сміялися. А незабаром і вся хатина, незважаючи на пізній час, наповнилася родичами, сусідами, давніми приятелями. До білого ранку вели радісні і журливі розмови, помережані зітханнями, сльозами та щасливими усмішками.

...Пройшло декілька днів. Шалену напругу небезпечної мандрівки змінила невимовна втома. Так, ніби якась невидима потвора витягнула з нього всі життєві соки і поволі опускала в безодню, з якої вже йому не вибратись.

"Треба поспішати, - міркував Микола. Адже мусить настати колись час, коли знадобиться те, що в сховку. Бо воно оплачене нашими муками, нашими багатолітніми поневіряннями і призначене для тих, хто прийде після нас."

Він вибрав день, коли син прийшов зі школи швидше і, коротко ознайомивши хлопця зі своїм планом, подався з ним у сад. Малий спритно відкопав на вказаному місці вже напівструхлявілу скриньку, й обидва почали обережно витягати з неї все, що зберігалося у ній протягом багатьох років. Справа, для якої він затратив безліч зусиль, подолав неймовірні перешкоди, довершилася за лічені хвилини. Вірний Бровко за короткий час встиг прив'язатися до нового господаря і тепер сумлінно сторожував їх.

- Слава Богу, - шептав Микола, - слава Богу, збереглося. Подивись, Андрію, подивись, синку, і запам'ятай: тут захований найбільший наш скарб, скарб нашого народу - наша історія! І нехай ці пам'ятки поки що, щоб не потрапити в руки ворогам, ляжуть у землю знову, але прийде час, і колись ти, чи навіть твої діти, видобудете їх, і зможете всім розказати, хто ми, за що і як боролися, за що віддавали свої життя без найменшого вагання! Пам'ятай, хлопчику мій, що і батько твій був серед тих, хто все віддав для добра рідного краю!

Він уважно оглянув світлини з давніми, преважно вже покійними друзями, й дуже обережно почав укладати все в заздалегідь приготовану велику скляну банку. Потім старано закупорив її й обгорнув прооліфленим брезентом. Тим часом Андрій знову взявся за лопату, й за короткий час ніхто й не запідозрив би, що ще недавно тут поралася людська рука: так дбайливо і вміло було все замасковане. Старий сад вірно продовжував зберігати вручені йому скарби...

Микола ще жив до осені. Сільське начальство ніби-то і не дуже ним цікавилось, чи просто не зауважувало. Дехто з них мав нечисте сумління то й не дуже квапився зачіпати Задорожного, який добре пам'ятав їхні непохвальні вчинки. Та й після смерті верховного тирана загальна атмосфера трішки пом'якшала. Односельці ж вважали, що звільнили його через недугу. Видно ж - чоловік приречений стати незабаром перед Божі очі. І тільки найближча рідня і ще один старий приятель знали правду.

Вечорами ж, коли збирався гурт людей, Микола розказував про жорстоку, всіяну невольничими кістками, Північ, про свої багаторічні поневіряння на чужині. Слабнучим вже голосом співав каторжанських пісень, і від співу того слухачі плакали. А ночами до нього знову деколи поверталися жахливі події гулагівського пекла.

Смерть прийшла до нього лагідно на досвітку, коли він вийшов, щоб востаннє поглянути на осінній світанок і в передранковій імлі кинути свій згасаючий погляд на місце, звідки вийшов його численний рід, звідки вийдуть ще численніші нащадки.

Зберегти пам'ять про нього, про таких, як він, то наш святий обов'язок. Бо ми щасливіші від них, бо ми дочекалися тих днів, задля яких вони поклали свої життя.

I хоч нам дуже нелегко, хоч перед нами ще неймовірно багато труду, однак здвиг уже ϵ . I наша, віддана для добрих справ, праця буде найкращим пам'ятником тим, що впали за волю.

ДВІ ЖІНКИ

Нарешті вони вибралися з тої улоговини в забутій лісовій закутині. Вони - дві самітні жінки, стара й молода, мати й донька. Два покоління. Одне, яке звідало воєнне лихоліття з його далекосяжними метастазами, друге - витримало на своїх юних плечах всю гнилизну совєтської застійщини, коли, здавалося, кожну живу думку, кожне неісповідуване вищими властями сміливо сказане слово ретельно придушували в самому зародку. І тільки зустрічі з друзями у дуже вузькому колі, де можна було без страху обмінятися думками, а то й розжитися на самвидав чи контрабандну літературу "із-за бугра", не дозволяли опуститися у прірву безпросвітку й вселяли надію, що лихо не вічне.

Місцину, куди вони прибули, можна було б з упевненістю назвати райським куточком, якби не спогади... Ох, ті спогади!.. Вони свердлом впилися в пам'ять, бентежили свідомість безнастанним нагадуванням: "Не забувай, не забувай... Твій обов'язок розказати про нас!... Бо ми загинули, а ти залишилася... Не забувай..., розкажи про нас!..."

Те трагічне місце вони віднайшли доволі швидко, вірніш віднайшла його стара, яка зберегла доволі непогану пам'ять, хоча з того судного дня минуло вже майже піввіку. І ось прийшла пора мандрівки в її минуле, у юність, у "Plusquamperfektum"...

- Ти так спішиш, наче тобі призначили час зустрічі, зауважила молода.
- Я півстоліття мріяла про цей день, доню. День, коли зможу навістити ЇХ і сповістити про нашу перемогу. Нарешті моя мрія збувається...

Вони зупинилися перед невеликим котлованом, який геть заріс кущами повзучого ожинника й усяким лісовим зіллям. Літо буйно святкувало відведений йому природою час царювання. Здавалося, засилля барв, запахів, звуків аж вихлюпується у радості буття через визначені йому межі. Так, наче все намагалося спішити жити, не втративши найменшої можливості проявити себе у щасливому торжестві буття. І тільки здоровенна каменюка, що ліниво розляглася неподалік, незворушно спостерігала все те пишне таїнство живої природи, яка пробуджується, розквітає і никне, щоб потім знову відродитися з новою нестримною силою.

Стара опустилася на коліна біля берега вирви, і молода зрозуміла, що це тут, і теж клякнула. За якийсь час, стара поволі, важко зіп'ялася на ноги - далися взнаки роки, проведені на далекій Півночі в ГУЛАГзі. Дістала з пакетика пляшечку зі свяченою водою й, творячи знак хреста, заходилася кропити вирвище, намагаючись засягнути якомога далі вглиб. "Могла б зійти нижче, - подумала молода, але, оглянувши пильніше вирву, помітила на її дні невеличке око чистого плеса води. - Мабуть, б'є підземне джерело. - подумала. - Що ж, можливо, ВОНИ й примостилися саме тут, щоб мати під рукою питну воду." Справді, все тут було продумано до дрібниць. Мати часто розповідала їй цю трагічну історію. Що ж, не судилося вистояти цій маленькій фортеці. Як не судилося багатьом іншим, меншим і більшим, надійно укріпленим, і не дуже Але життя триває,

відроджується, а з ним і міць народна, знову і знову, з маленької іскринки, не зважаючи ні на шо.

Стара завершила обхід з кропилом й тихенько, наче лякаючись своїм голосом внести дисгармонію у лісове довкілля, озвалася:

- Я хочу побути якусь хвилю одна. Піди, доню, над річку, освіжися з дороги, спочинь. А я згодом підійду до тебе...

Молода кивнула, подалася до вказаного матір'ю місця й зручно лягла собі на теплому, нагрітому сонцем березі річечки, отакого собі веселого гірського струмочка, який, шурхочучи, наспівує свою невигадливу пісеньку в унісон з усіма навколишніми мешканцями - до комах-одноденок включно.

"Що ж, це її право побути на самоті тут, де загинули її найближчі друзі, - вирішила молода, дивлячись у небесну синь. Думки ниткою снувалися... - Дуже вже важким і дуже коротким був ЇХ життєвий шлях. Шлях сходження у безсмертя. Кров'ю встелена дорога, по якій несли ВОНИ свій повстанський хрест. Несли його без скиглінь, без нарікань, з твердою вірою у свою правоту, у будучну користь, здавалось тоді, безнадійної боротьби. ÏX дорога завжди була прямою, хоч кам'янистою та всіяною колючим терням. Але єдиною, яку ВОНИ обрали і по якій йшли без вагань. ЇХ помисли, переконання, відзначалися цілісністю без дрібничковості..." - Молода жінка розглядалася довкола. -Чи були вони позбавлені здатності аналізувати, неспроможні передбачити трагічну безвихідь, адже боротьба була приреченою? Ні, зовсім ні. Навпаки треба відзначити високий рівень свідомості, самодисципліни, де своє "я" поступалося інтересам спільноти, інтересам своєї Вітчизни. - Думки перенесли її у сьогодення. - Нас от пробують тепер "ощасливити" звільненням від старих традицій, моралі, а замість того пропонують розкутість, секс, розпусту. І, як наслідок такої "свободи" чи, правильніше, аморальності, ми отримали нестабільність сім'ї, отримали суспільство, у якому почали стиратися грані честі, відповідальності і перед самим собою, і перед іншими. Навіть мистецтво значною мірою теж, на жаль, перестало бути потужним виховним фактором і опустилося до рівня мас-культури - такого собі розважання й потурання дешевому смаку напівздеградованої публіки... "

Дівчина сумно усміхнулася услід своїм невеселим думкам. "А що ж то я, - поставила сама собі питання і розсміялася вголос. - Моралізую, як стара класна дама з інституту благородних дівиць?! - Але за хвилю знову задумалася - ...Це ж таки правда, що ε на світі істини, вічні, незаперечні істини роду людського! Отже мусять бути і люди, для яких ті істини - дороговказ. Нашим батькам доля не усміхалася, це так, але іскра Правди безупинно палахкотіла їм своїм сяйвом. То чому ж нам, молодим, не перетворити ту іскру у полум'я, у вогонь високий, який запалав би для всіх і в якому згоріло б все нице, підле, мерзенне. Показала ж себе молодь тоді, у дев'яностому, коли київську площу вкрили шатра і голодуючі студенти на весь світ заявили свій протест проти облудного правлячого режиму. Єдиною їхньою зброєю було слово Правди. І слово те виявилось сильнішим від потужної зброї. І пішов режим на поступки, і почав нарешті тріщати той осоружний, здавалося б непохитний мур. Значить ще не все потонуло у твані безнадійності. Значить ε сили, які в слушний час примусять рахуватися з українцями - гідними спадкоємцями попередніх поколінь. Тих, чиї тлінні останки в могилах, а дух з нами. Бо з нами БОГ, і з нами ВОНИ!"

ЛІЛЬКА + ДАНКО = ...

Вони народилися у старовинному мальовничому містечку, де, копаючи весною городи, люди ще дотепер знаходили у грунті напівзітлілі залишки давньої звитяжної боротьби: то стріли татарські, то рештки упряжі козацької, а то, часом, й монетки диковинні потрапляли до рук. А весною місто вбиралося у такі розкішні зелені барви, так розквітало, що й самі будівлі на тлі того буяючого розмаїття здавалися якимсь чудернацьким цвітінням.

Вони змалку товаришували. Жили на одній вулиці, вчилися в одній школі, в одному класі, часто заходили одне до одного у справах різних шкільних премудростей й не дуже ображалися, як інколи десь на парканах з'являвся напис "Ліля + Данко = любов". Про любов у них, школяриків, гадки ще не було, але при потребі захистити Лільку від місцевих бешкетників Данко без надумувань пускав у хід свої міцненькі хлоп'ячі п'ястуки. Коли ж пролунав останній дзвоник і вчителі на скромному випускному вечорі - після недавньої війни жилося сутужно - разом із прощальним напутнім словом вручили своїм вихованцям атестати зрілості, вони вирішили і далі продовжувати навчання і для цього разом податися у Львів.

- Не боїтеся пускати з дому таку молоденьку дівчину? спитала якось сусідка маму Лілі.
- Ет, знаєте, що має бути, те й буде. Вона і тут сиділа над книжками з ранку до вечора. Прийде зі школи, перекусить і сліпає, сліпає: то пише, то читає та й так до пізньої ночі. Тягне її до книжки, що правда, те правда. А там, у місті, легше не буде, бо більше науки, то звідки візьме часу на гульки...

Правду кажучи, Лілина мама заспокоювала більше себе, аніж відповідала сусідці. Бо й справді лячно було відпускати від себе донечку. Але Ліля настоює, хоче вчитися, то нехай вже...Та й їде вона не одна. Он і Данко теж...

А в місті у наших юних друзів вільного часу і справді було обмаль. Після першого захоплення старовинним княжим Львовом, насолодою його архітектурними шедеврами, після прогулянок квітучими парками, зеленими майданами, вулицями, настав час наполегливої праці. Наука вимагала повної віддачі. Обоє подалися на природознавчі студії - мали схильність до того ще з дитинства. І ось тепер старовинний університет з його багатющими кафедрами, бібліотеками, лабораторіями став для них справжнім храмом знань, скарбницею. Впивалися навчанням. Все було чудово.

І тільки сталінська ідеологія, якою були просякнуті всі, без винятку, заняття, коли чомусь паплюжили найдостойніших людей, найсвітліші людські ідеали, затьмарювала світ істини, світ прекрасного. Мимоволі виникало питання: чому? В їх уяві зринали знайомі постаті тих народних героїв, яких на лекціях чомусь іменували бандитами. А загарбників й нищителів величали не інакше, як "визволителями". Все частіше Ліля з Данком задумувались, все частіше обговорювали ті несправедливості і про необхідність захисту від них. Відчували, що проти того гидкого, яке, створило справжнє пекло на землі, треба відчайдушно боротися.

То ж якогось погідного дня і вони самі вирішили стати на стежку невидимої зовні боротьби за волю рідного краю і підставити свої тендітні, ще майже дитячі, плечі під тягар завдань, якими мала навантажити їх сувора необхідність.

У тій, боротьбі брав участь майже весь народ. І вони серед них, легендарних бійців Опору, понесли жертовно на вівтар Вітчизни свою скромну лепту. Були тими дрібненькими струмочками, з яких повстають моря і океани людського спротиву, дрібненькими піщинками, що виростають у гігантські дюни всенародного гніву і боротьби.

На той час Львовом саме прокотилася шалена хвиля масових арештів і депортацій. "Слід бути дуже обережними у наведенні контактів, організації зустрічей, а особливо у розповсюдженні листівок, які перевірені й досвідчені кур'єри будуть доставляти сюди під виглядом продуктових передач. - вчив їх провідник. - Бувають в історії періоди, коли друковане слово стає вагомішим за гарматну стрільню," - наставляв він їх і вони були з ним згідні.

Їм теж доручили розповсюдження листівок. Зв'язківці доставляли їм з підпільних лісових друкарень важелезні торби, напаковані антибільшовицькою пропагандистською літературою. А у свої пункти зі Львова везли медикаменти, друкарську фарбу, одяг, взуття - словом, все необхідне для підпільної боротьби, яку Україна вже майже десятиліття вела проти двох потуг - коричневої та червоної, підсилюваних лицемірним Заходом та московськими сателітними республіками.

Ліля оселилася тепер на квартирі своєї далекої родички, одинокої учительки, яка з усіх земних благ найбільше цінувала книги, спокій та солодкі яблука. Спокою старшої дами Ліля намагалася не порушувати. Яблука та інші продукти доставляли разом із листівками кур'єри. А от книг у старої вчительки і своїх було багато. Дівчина мешкала в окремій кімнатці, де на короткий час могла ховати від стороннього ока всю нелегальщину. То ж у побуті ускладнень поки-що не передбачалося. З навчанням теж було непогано. Вони з Данком любили науку і вчилися дуже старанно.

Прийшла весна - многоцвітна, тепла, ясна і... тривожна, ознаменована численними арештами студентської та навіть учнівської молоді. Викладачі починали свої лекції з того, що відверто радили з'явитися з повинною тим, хто хоч чимось провинився перед "рідною найдемократичнішою" радянською владою. Отже, треба було бути ще обережнішими. Тепер зв'язкові вже навіть не заходили на квартиру, а призначали зустрічі у заздалегідь умовленому місці: у кіно, кав'ярні, базарному закутку, а то навіть й у церкві. Ліля розкладала небезпечний багаж у потайні кишені, одягала зверху простору одежу, і відправлялася у домовлені місця.

"Скільки труду, - думала якось, йдучи дорогою, дівчина, - скільки смертельної небезпеки таїть друкування того листочка, тієї невеличкої листівки. Починаючи від підпільної друкарні і до хвилини, коли вона опиняється в руках читача на кожному етапі виготовлення і розповсюдження навіть найскромнішої відозви на виконавців чигає якщо не смерть, то довголітні муки ув'язнення, що, подеколи, страшніше смерті. І тим не менше всі працюють так віддано, так безстрашно."

З Данком вони і далі разом готувалися до лекцій, іспитів. Разом їздили додому, що за браком часу траплялося дедалі рідше. Разом пакували страшний таємний вантаж, прикриваючи його зверху невинними дарами батьківських осель. І вже якось стало

незвичним для них самих не бачити один одного хоча б день. Тоді у душу відразу закрадалася тривога: чи не трапилось чогось з Лілею? А чи не потрапив Данко у ворожі тенета? І найприємнішими для обох були дні навчання, коли ранок з'єднував їх в аудиторії чи на лабораторних заняттях. Не завжди можна було там обмінятися словами, але вже сама присутність обох заспокоювала.

А новини надходили звідусіль аж надто невтішні. Вірний продовжувач давньої моосковської українофобії Сталін щедрою рукою відкроював споконвічні українські землі, роздаровуючи їх. І хапали чужі хижі руки велетенські смуги українських земель. Частину Західної України віддано Польщі, Росії відшматували на Сході кусок Вороніжчини та Слобідської України, солідний шмат Полісся віддали братам-білорусам. Всіх українців одразу "батько народів" позбутися не міг, хоча дуже хотів. То ж знищував їх систематично, великими частками. У цьому допомагали йому й "побратими" по духу та ідеології з Польщі, Чехії, не стояли осторонь "друзі" з Угорщини, Румунії, а союзники "дядюшки Джо" наввипередки слали найрізноманітнішу допомогу, яка у більшості використовувалася на приборкання непокірних сов'єтських народів.

І потяглися ешелони переселенців - вигнанців із українських земель, везучи сотні тисяч нещасних жертв усевладних "вершителів долі" в невідоме, де їх чекали злидні, цькування і утиски окупаційної влади. Україна стала однією суцільною раною. І не знаходилось милосердної руки, щоб біль той всенародний облегшити. Але серце народне, хоч і скривавлене у важкому нерівному двобою, знову і знову Прометеєм оживало, знаходячи в собі цілющі сили для боротьби...

Якогось весняного майського дня кур'єр привіз доволі об'ємну пошту - летючки до дня "перемоги".

- Подруго, - звернувся до Лілі, - по можливості, пустіть їх у хід одноразово і бажано в людному місці.

Заховавши під одягом передачу, дівчина замислилась. По місті всюди шастали шпиги. Треба було обдумати все до деталей, щоб не попастися. Йдучи додому з тої зустрічі, їй здавалося, що її одіж раптом стала прозорою, і всі перехожі бачать її тіло, обкладене прокламаціями, але чомусь ніхто її не спиняє...

Опинившись у своїй кімнаті, Ліля подумки перебрала десятки варіантів, поки не зупинилася на одному: листівки треба розсіяти з відкритої трамвайної площадки, найкраще перед неділею, присмерком, коли транспорт не переповнений. Тепер слід було відпрацювати рух - блискавично вийняти й відкинути від себе летючки. Вона зачекала, коли господиня вийшла з дому, тоді стала перед великим старим, ще австрійської роботи трюмо, й до найдрібніших деталей відточувала перед дзеркалом отой один-єдиний ривок, від якого залежало тепер дуже багато.

Через три дні була субота.

- Тіточко, я йду, відвідаю дівчат. Скоро повернуся, а, якщо трохи затримаюсь, ви не хвилюйтеся, вечеряйте без мене.

Вони харчувалися спільно. Стара учителька полюбила дівчину й старалася при нагоді допомагати їй.

- Йди, дівчинко, перейдися, такий славний вечір. Може підете на Корзо? - Вона називала вулиці по-давньому, як у дні своєї молодості.

- Може й підемо, тіточко. Хочеться перед неділею трохи розім'ятися, подихати свіжим повітрям.

Вийшовши з дому, Ліля якось інстинктивно відразу попрямувала до недалечкої церкви.

"Попрошу у Всевишнього допомоги, - подумала вона, і, як часто бувало, водночас із молитвою появилася у неї впевненість: треба сісти на третій номер трамвая, що йде у бік Личаківського цвинтаря і там, нижче кладовища, виконати завдання. У тій околиці і лікарня близько, і військові казарми та й на цвинтар люди ходять, - буде кому читати"...

На її велику радість під'їхав старого типу вагончик з відкритими платформами. У вагоні людей було небагато, а на площадці стояла тільки одна молода пара, настільки зайнята собою, що не зауважувала біля себе нікого.

Ліля сперлася об край перил, вичікуючи відповідного місця. Кондукторка, старшого віку з інтелігентним обличчям жінка, дала їй квиток і втомлено пішла сісти на своє місце у вагоні. Вітер легенько грався хвилястим волоссям дівчини, а серце в грудях гупало важким молотом. На зупинці біля цвинтаря ввійшло декілька людей у глибокій жалобі, мабуть, з похорону, відразу зайшли в салон й посідали в глибокій зажурі. І як тільки вагон рушив, у якийсь уламок секунди Ліля висмикнула з-під одягу й, струхнувши, шпурнула з вагона свій небезпечний вантаж. Мить - і з від'їжджаючого все далі вниз трамваю вона побачила свої листочки, що білими птахами вкрили тотуар і бруківку. "Ах, добрий веселий трамваю, зручний старенький, розтарахтаний голубий залізний ящику, який же ти милий, як допоміг ти мені виконати завдання! Любий львівський трамвайчику, добрий старий друже!". З таким настроєм дівчина висіла через зупинку, повешталася по місті й ще завидна повернулася додому.

Біля будинку її увагу звернув на себе молодик, що тут бовванів. Один із тих, хто, намагаючись бути якнайменш помітним, весь час старається триматися у тіні. Але видають його свердлячі погляди, які він кидає навсібіч, і від яких мимоволі стає незатишно, а згодом і зовсім моторошно. Саме через ті обтяжливо зіркі очі, наче вони не від людини, а з самісінького дна пекла, від нечистого, він таки не може бути непомітним. Лілі здалося, що вона вже десь бачила ті нишпорячі очі, і мимовільна підозра закралася в її свідомість. Але згодом те неприємне враження стерлося, а потім і зовім призабулося.

Тим часом події в Україні розгорталися і далі несприятливо. Ще не припинилися ешелони із депортованими із Західних земель переселенцями, переляканими дикими набігами польських озброєних формувань, що у своєму шовіністичному чаді не щадили невинних мирних людей, знищуючи дотла цілі села (операція "Вісла"), як потягнулись у Галичину і Волинь цілі валки напівживих мешканців сходу України, що вмирали від нового голодомору, третього з черги штучно створеного за останні півстоліття. Виснажені, напівбожевільні від двобою з жовтим царем, майстерно організованим кремлівськими посіпаками, що безжально поривав у прірву небуття мільйони жертв, покараних тільки за те, що вони народилися українцями; зголодовані, опухлі, з диким блиском у глибоко запалих очах, безталанні люди пробиралися крізь густо розставлені військові пости, падали мертвими на вулицях, звідки ночами їх прибирали й вивозили у безвість. Щасливіші добиралися до сіл, де селяни ще мали змогу врятувати умираючих від мук голодної смерті. "Тільки не було б у вас колгоспів. Як можете, так тримайтеся. Бо пропадете, як і ми пропадаємо," - твердили мешканці сходу. Ще зовсім недавно вони не

тільки не знали голоду, а й були надійною житницею всієї Европи. А тепер розкішний чорнозем України покрився їх виголоднілими трупами, трупами споконвічних своїх трудівників.

...Ліля довіку пам'ятатиме ту страшну картину. Якось, приїхавши додому, зайшла вона з якимось дрібним материним дорученням до близьких сусідів, дуже милих людей.

Сусідка саме винесла надвір здоровенний казан, у якому варила худобі їсти, і почала розмішувати картоплю з грисом-висівками, додаючи дрібнопосічене листя кропиви. За розмовою, розпитуванням вони не помітили, як до хвіртки підійшов гурт людей. Їх було троє чи четверо. Без слів вони підійшли чи навіть підбігли до казана, стали навколішки й, вигрібаючи пригоршнями свиняче їдло, жадібно запихали собі в рот. Обидві жінки заніміли: такого тут не бачили навіть у війну. Голодувати доводилось, це правда, жити на скупому військовому пайку було звичним для великого міста явищем. Але тут було щось інше. Тут були люди, доведені зумисне спровокованим голодом до відчаю вже в мирний час. Люди, що втратили усі норми людської поведінки. Люди, обтягнуті сизо-жовтою шкірою, більш подібні на скелети, аніж на живих людей.

Сусідка, винесла їм великий буханець домоспеченого хліба і один із прохачів на вид хліба заплакав, решта дивилися заворожено, як на якесь надзвичайне диво. По хвилі несміло, затинаючись, все ще сидячи на землі, почали розповідати про свої мандри задля порятунку від голодної смерті.

Їх провели на околицю міста бічними вуличками, щоб не попались в руки різноманітних виловлювачів, чатуючих на нещасних шукачів прошеного хліба...

Та зустріч з нещасними блукальцями довго не давала Лілі спокою. А тут ось знову. Однієї днини прибігла вона додому вся в сльозах.

- Тіточко Лізо, що робиться! В Ринку, у брамі кам'яниці лежить мертвий, опухлий з голоду чоловік, голова висунута на тротуар, такий жовтий, страшний! А в місті кажуть, що ще дорогою сюди багато їх помирає. З поїздів, де прийдеться, напівживих викидають заживо воронню на поживу. Яка страшна смерть! Невже то від Бога?

Добросердна господиня і собі просльозилася. Вона була родом з Полтавщини, і моторошні вісті з тамтешніх країв важким каменем лягали на її душу.

- Дитинко, - дрижачим голосом озвалась, - Бог нам дав благодатну землю, розкішний край на землі. Але ж якими невдячними ми виявились! Як непростимо ображаємо Всемогутнього! Ми, смертні, відкинули всі Божі устави, і, дозволивши групці кремлівських приблуд створити у нас войовничий атеїзм, перевернули Біблейську мудрість із ніг на голову! Погнались вслід за авантюристами, за fata morgana, за тим облудним світом, що сіє розбрат, ворожнечу й смерть! Не мені тобі розказувати, вам втовкмачують повсюдно ті лжеістини своїх "прославлених" лжепророків. Але ж то фальш і облуда, багно, аморальна трясовина, на якій неможливо побудувати міцну державу. І та трясовина затягуватиме щораз глибше суспільство, яке виявило до неї довіру. Це провалля, поглинаюче легкодухих!

А в університеті тим часом розпочалася "чистка", яку пошепки називали "середньовічною інквизицією". З маніякальною впертістю вишукували крамолу серед найвидатніших вчених та науковців, чиї імена були широко відомі в науковому світі і які все своє життя присвятили служінню науці. Але не вкладалися в "прокрустове ложе" офіційної ідеології.

Прикро було студентам спостерігати весь отой диявольський шабаш, коли їхніх вчорашніх викладачів, шанованих і люблених, перетворювали в ізгоїв - безпомічних, беззахисних перед свавіллям владного беззаконня. Ті відходили з улюблених місць праці тихо, з похиленими головами, щоб більше ніколи туди не повернутися. Двері у храми науки для таких зачинялися надійно і назавжди. Декому з них потім вдавалось таки змінити професію, дехто ставав чорноробом, а більшість із них зникала безслідно. Ще якась частинка привселюдно "каялася", захищаючись у такий спосіб від можливості опинитися поза роботою, відрікалася від своїх ідей, заперечуючи власний творчий доробок, ба, навіть виклинала колишніх своїх колег, співпрацівників, керуючись тільки однією думкою - уціліти.

Такі прилюдні виступи "соло", бо опоненти чи дискусії не допускалися, викликали у Лілі відчуття гострої бридоти, бажання відразу зануритися в чисту воду, щоб хоч фізично змити з себе скверну суспільного болота. Було гидко. Здавалось, все суспільство раптом перетворилося в одну велетенську сповідальницю з натовпами похилених під тягарем своїх неіснуючих провин грішників.

Ліля часто приходила тепер засмучена, прив'яла, наче квітка, прибита раннім морозом. У таких випадках тіточка влаштовувала те, що вона називала мандрівкою пролетаріату в буржуазію - вечірнє чаювання. Лампа на столі освітлювала кімнату лагідним матовим світлом. Чай, настояний на лісових травах, навіював приємні спогади про літо, відвертав думки від сьогодення. Уява малювала романтичні картинки. За вікном густіли сутінки, розстеляючи навкруги шовкові хвилі спокою і тиші. Мимоволі на душі ставало легше, хотілося здійнятися ввись до неозорого нічного простору й полинути у таємний неосяжний світ. Туди, де немає зла, бруду, нікчемностей...

Дві жінки вели неквапливу розмову, засиджуючись далеко за північ. Деколи тіточка розповідала про щастя, яке було і не було...

Оті невигадливі посиденьки стали для обох дуже важливим промінчиком світла і тепла, який час від часу так необхідний, щоб освітити життєвий шлях. Хотілося тоді зупинити час, щоб залишитись у благодатній хвилі якнайдовше, і чистими, оновленими зустріти ранкове сонце. "Бо життя - як гірська ріка: сьогодні тихенько котить свої води, а завтра несподівано зірветься вихор, завирують хвилі, забурлять, виступлять з берегів, зашумлять, закрутять. - говорила тітонька. - Не встигнеш і оком змигнути, як підхопить тебе шалена крутомань й понесе навмання у невідоме... Треба дуже шанувати щасливі хвилини спокою, берегти їх у душах, в сім'ях своїх, бо вони для нас, Ліленько, як світло маяка серед розбурханих хвиль неспокійного житейського моря."

Проминув навчальний рік, наступив другий. Щораз менше залишалося надій на щасливе звершення народних змагань. Все важчою, все кривавішою ставала боротьба за Волю. Але схилитися покірно перед ворогом не можна було ніяк. Ніяк не можна було увійти в історію покірними рабами, що під свистом нагайки будують на своїй землі фортеці для наїздника. Якщо гинути, то не на колінах, а так, щоб залишити нащадкам дух непокори й прагнення свободи!

Коли Ліля отримала чергову "передачу", місцем розповсюдження листівок їй призначили Оперний театр. Попередили, що прикриття для неї буде, але, крім того мусить ще взяти когось зі своїх.

- Христинко, озвалась до сусідської дівчини, теж студентки, вродливої і завжди елегантної, хоча дещо легковажної, чи не пішла б ти зі мною кудись на люди, перевітритись, а то від тих книжок уже аж голова тріщить.
 - Ходімо, погодилася Христя, а куди?
 - Ну хоча б у Оперу. Сьогодні там "Кармен" цигани, музика, танці як ти на це?
- Та можна й піти, тільки скажу своєму зітхателеві, нехай потім виїде за нами автом. Христинчин залицяльник мав нову власну машину, предмет заздрості багатьох.
- ...У театрі було людно. Співали добрі вокалісти, і розігріта публіка з ентузіазмом сприймала кожен їхній вихід. Ліля то поринала в екзотичний світ іспанських контрабандистів, змальований талановитим письменником й видатним композитором, то знову й знову поверталася в думках до свого особливого завдання, з тривогою очікуючи перерви. Після другої дії дівчата вийшли на терасу, де в антрактах збиралася здебільшого молодь: хто на перекур, хто помилуватися міським надвечір'ям, а хто й просто для легкого флірту. На місто насувалися сутінки.
- До Христі, як звичайно, підходили залицяльники. Ліля старалася триматися непомітною. Пролунав дзвінок, другий, тераса поступово опустіла.
 - "Тепер...", блиснула думка.
 - Христинко, заслони мене, мушу собі щось поправити.
 - Аварія? багатозначно усміхаючись, спитала подруга.
- Еге ж, панчоха перекрутилася повернувшись півбоком до балюстради, відповіла. Миттєво витягла листівки, поклавши на сам край балюстради і, ніби ненароком, зсунула їх. Щасливо усміхаючись, швидко підійшла до Христі.
 - Гаразд, можемо іти.

Вже з-за дверей тераси, оглянувшись, побачила, як вітер ніс всю ту "контрреволюцію" вниз, на голови гуляючих. "Летіть, летіть, листочки, - думала Ліля, - несіть слово Правди... Летіть, її провісники, її вірні слуги. І якщо хоча б частинка вас потрапить в добрий грунт, то ми недарма трудилися."

Їй здалося, що тепер вона стала зовсім невагомою, так, наче летючки перед тим свинцем пригинали її тіло до землі. Витягши з торбинки парфуми, напахнила для безпеки ними руки - при виході могли поставити сторожових псів.

Вони направилися до зали. Останні дві дії Ліля повністю поринула у чарівний світ темпераментної іспанської музики. Майстерний спів, талановита гра відомих виконавців заполонювали слухачів, заманювали у світ їхнїх героїв - світ свободи, пристрастей, жагучих почуттів. І коли пролунав останній акорд оркестру і Хозе у розпачі схилився над вбитою Карменситою, зал загримів оплесками. Жінки витирали носовичками сльози, чоловіки вигукували: "Браво!". А Ліля продовжувала сидіти. Її розворушила Христинка.

- Ну, як, сподобалось? Спитав дівчат літній добродій зліва.
- О, -, підіграючи йому, блиснула очима Ліля, як прекрасно померти від кохання, як романтично!

Але добродій чомусь сумно похитав головою, скрушно зітхнув, і всі разом подалися до виходу.

На театральній площі відчувалося якесь незрозуміле напруження: шастали, пильно придивляючись до кожного, підозрілого виду молодики, представники влади вимагали у деяких чоловіків документи.

"Ага, дійняло вас, - зловтішно подумала дівчина, - от і піднесли крамолу під самісіньким вашим носом, у найлюднішому місці. То ж знайте, що не всі вас бояться!"

Ще виходячи з театру, вона, завбачливо густо намалювалася й тепер кидала кокетливі погляди, весело усміхаючись при тому. Мовляв, гляньте на мене: ось я молода, красива, задоволена собою, й нема мені діла до ваших похмурих облич. І раптом Ліля щвидше відчула, аніж зауважила "молодика з-під дерева", як його подумки колись охрестила. Той, незважаючи на теплий вечір, стояв, насунувши на лоб кашкета. "Так і ϵ , чекіст. Значить, невипадково тиняється біля нашого дому," - вирішила про себе, але усмішка і далі не сходила з її обличчя.

Підійшов залицяльник Христі. Його теж перевірили. Але він виявився більше заінтригованим аніж збентеженим. Вирішили дружно: щось "висить" у повітрі, але якби всім журився, давно вмерти треба було б. Нехай, отже, начальство журиться, то їх справа за людьми бігати, а наше діло маленьке.

Вдома тітка Ліза, незважаючи на пізню годину, ще не спала.

- Чом не відпочиваєте, тіточко, чим займались так допізна? Защебетала Ліля, роздягаючись.
- Слухала новини, "звідтіля", багатозначно підморгнувши, відповіла стара дама й продовжила, ночами не так глушать західні станції, а я ще непогано пам'ятаю французьку.
 - А не боїтеся, що хтось донесе? Раптом випалила Ліля.
- А ти не боїшся? Тітка промовисто глянула Лілі в очі, і зразу ж призналася: Чому не боюся боюся. Думаю і ти боїшся, хіба ні?
 - "Вона здогадується",- промайнула думка.
- У мене в житті всіляко бувало, продовжувала тіточка. Бувало, що від страху не те що тремтіла, а мало не мліла. Ну і що ж? Переборювала себе. Є речі, перед якими часом змушена відступати і сама смерть.
 - А ваша сім'я не стояла вам на заваді?
- Покійний чоловік, а твій дядько, завжди був моїм однодумцем і спільником. У тому страшному 33-му він допомагав мені переправляти через Збруч голодуючих земляків. Підсовєцька Україна була тоді суцільним погостом, вігницею, як у нас кажуть. Людські слова безсилі описати моторошні картини того пекла на землі, яке поглинуло більше десяти мільйонів ні в чому невинних людей. Ми з ним перетнули кордон, коли вже не було жодної можливості залишатися там довше. А далі про моє життя ти знаєш... Вона замовкла, а за хвилю продовжила. Коли помер чоловік, син вирішив піти слідами батька, і ті сліди довели його тепер аж до Колими. О, у нас спроможні й старих "прилаштувати", і молодим "дорогу дати". Але не можна ставати коліщатком їх людобойної машини! Ти, доню, ніколи не зважай ні на лакуз, ні на боягузів. Нікчемне життя плазуна біля ніг наїзника. Роби добру справу. Тільки будь дуже обережною і нехай охороняє тебе Господь! Ну, але лягаймо спати, бо вже й на день благословляється.

"Ось тобі й тіточка Ліза! - Думала Ліля в постелі. - Значить, і вона "при ділі". Хто зна, за ким пантрує той "тип з-під дерева": за мною, за нею, за Данком, чи за всіма нами разом?..."

Осінь, незважаючи на щедрий урожай, принесла Україні нові нещастя. "Батько всіх народів" разом зі своїми поплічниками знову і знову упокорював українців,

організовуючи їм безкоштовний переїзд у розлогі імперські володіння. А щоб ці непокірні українці не надумувались і для оперативності їх зборів виділили досить таки значні військові формування. А також транспорт - товарняки. Насправді, то вони призначені для перевезення худоби Але ж чим кращі ці, якісь там малороси від худоби? То чого ж тут скаржитися й проливати даремно сльози: Москва їм і так не повірить...

А сліз, і справді, пролилося немало. Силоміць вирваних з рідних сторін людей везли в невідоме, де їх очікували смерть, або, у кращому випадку, довголітні поневіряння, які врешті, закінчувалися каліцтвом від тривалого бідування, і теж смертю. А, якщо чудом уцілілі вигнанці зрідка все ж таки поверталися на рідні землі, то вже ніколи не могли піднятися до попереднього рівня життя й не мали жодних перспектив на майбутнє. Бо маленька позначка в документах завжди давала владі привід вважати таких людьми другого гатунку. І часто слова "ми вас визволили" були рівнозначними "ми вас завоювали, ви для нас погній, рабська маса, бидло, і ніхто за вас не заступиться, хоч би ви всі дорогою, чи де там повиздихали!" І вмирали сотнями, тисячами, десятками, а то і сотнями тисяч, гинули і в дорозі, і на місцях, гинули від холоду, голоду, від непосильної праці і від хворіб незчисленних, з якими несила було змагатися...

Якогось пізнього передзимового вечора у двері тітки Лізи постукали. Ввійшла Леся, так звали дівчину. Вона жила в робітничому гуртожитку, що у передмісті. Працювала Леся на фабриці, а разом з тим заочно вчилася. Старій учительці подобалася ця скромна і вдумлива дівчина і тітка згодиласа підучувати її французької.

Леся завжди приходила у строго визначений час і така несподівана пізня поява, а тим більше заплаканий і вкрай збентежений вид дівчини не віщували нічого доброго.

- Що сталося? стривожилася тітка Ліза.
- Міля... схлипувала знеможено Леся, вчора ввечері їх всіх забрали. Напевне вивезуть. Вона гірко заплакала. З дитинкою... Дитинці і тижня не сповнилося. Швагер привіз їх з лікарні вдень, а ввечері всіх забрали. І сестра ще слаба, а дитинка як травиночка квола. Де ж їм пережити таку дорогу?

Тіточка метнулася:

- Сідай, попий чаю, а тим часом подумаємо, що можна зробити...
- Я зготую, запропонувала Ліля.
- Ти знаєш, де вони? запитала Лесю тітка Ліза.
- Поки-що на пересильному... схлипувала Леся.

Стара пані була спокійною. Вона, здається, не відала, що таке збентеження. Хвилину стояла мовчки, а тоді, заки Леся пила гарячий напій, перемішаний зі слізьми, почала укладати теплі речі, ліки, харчі: смалець, цукор, мед - те, що було в її запасах. Пов'язавши одяг у клунки, склала в кошик продукти, зверху поклала туди ще трохи білизни. Закінчивши сказала:

- Ну що ж, ходімо, дівчата. Може вдасться хоч тою дещицею допомогти нещасним.

Вони під'їхали машиною під пересильну тюрму. Тітка Ліза знайшла знайомого водія вона завжди знаходила потрібних людей у складних ситуаціях. Недалечко від тюрми жінки вийшли. Тітка попросила водія почекати. Казенний дім понуро хмурився у нічній темряві, наче застерігав: "Не підходьте до мене! Навіки проковтну!" Ліля відчула неприємний холодок на тілі, Лесю пробивало дрібне тремтіння, і тільки тітка Ліза залишалася незворушною.

- Стійте тут. Я спробую довідатись, чи є хтось, хто нам потрібний.
- У вас і в таких місцях знайомства? зчудувалася Ліля.
- У таких власне вони найбільш потрібні! Чекайте й моліться.

Час тоді їм зупинився, а ніч простяглася у нескінченність. Невільницька оселя вергала зловіщі звуки: окрики вартових на вишках, гавкіт сторожових псів, дивний металевий ляскіт - мабуть, зчеплювали вагони для досвітнього етапу, і голоси - начебто зойки чи стогони, - все це моторошним чадом обволікало свідомість.

"Переддвер'я пекла, чи то пак "большевицького раю", поглинаюче незчисленні жертви. Ось куди веде їхня розпропагована "світла путь", - подумала Ліля.

А тіточка тим часом таки зустріла потрібну людину - свого старого, доброго приятеля - лікаря з обслуги. І вузол, і кошик у ту ж мить опинилися за брамою. Через кілька хвилин лікар-передатчик повернувся. Він був стурбований.

- Лізо, почав одразу, дорослі ще більш-менш, якось тримаються, але дитинка не доживе навіть до першої зупинки. Воно кволеньке, куди йому така страшна дорога?! Одним словом, Лізо, якщо хочеш, можеш забрати. Маєш п'ять хвилин часу на роздуми.
 - Але ж воно і тут може не вижити. відповіла Ліза.
- Тут тільки може, а там точно не виживе. Він закурив. Вона глянула на нього, глянула в темінь неба й за хвилю твердим голосом сказала:
 - Винось!

Через кілька хвилин у неї в руках опинився її ж кошичок, тільки тепер накритий зверху великою теплою кратчастою хусткою.

- Ну, з Богом, в час добрий! А ти все така ж невгамовна!
- Еге, вже не така, Левку. Але й ти, дай тобі Боже здоров'я.
- Доки вдається, Лізо, доки вдається... А як Остап?
- Остап? Спасибі, що питаєш. Переказали, що живий. Але сам вісточки ще не подав. Ну, я біжу, ще раз спасибі тобі за все!
 - 3 Богом, Лізо!

Вона швидко відійшла.

- Дівчата, хутко до машини! Вона й справді бігла. Захекавшись, плюхнулась на сидіння, пригортаючи кошик до грудей.
- До отця, рушай! кивнула водієві і, по хвилі оговтавшись, почала все розказувати своїм супутникам. У машині залягла тривожна мовчанка. Ліля інколи кидала погляди на дорогу, чи не наїжджає на п'яти "хвіст". Ні, поки-що погоні не було.

Поступово небо на обрії почало ясніти і заки місяченько кінцево уклався спати, вони вже зупинилися неподалік старенької сільської дерев'яної церковці, перед невеличким газдівством місцевого священика. Благословлялося на світ. На полях сірів легенький туманець, неначе сплетений з бабиного літа, земля пахла свіжою оранкою - під озимину, з ліску доносився терпкий запах злежаного листя, осінніх грибів і висохлого полину. Поступово оживлялися пташиним гамором дерева церковної алеї.

Незважаючи на ранню годину у господі священика вже почався рух. Була неділя і отець Денис готувався до утрені. Їмость разом із служницею поралися на кухні. Численна дітвора ще спала. Гуркіт машини розбудив собак, котрі зчинили гавкіт, і на поріг дому вийшов сам господар. Поява ранніх гостей його анітрохи не збентежила. Бо час такий тривожний.

- Лізонько, радий вас бачити. Сірку, Бровку, - повернувся до псів, - ану цитьте, то свої, свої... Лізонько, прошу вас, заходьте. Паніматко, гості у нас!

По короткій хвилі привітань гості і господарі вже сиділи за столом у просторій вітальні.

- Заки дітвора встане ми й поговоримо, - сказав отець.

Як на диво, вміст кошика господарів не схвилював. Так, ніби все вже було заздалегідь домовлено і тому не викликало жодних непорозумінь. Їмость попросила служницю Анну приготувати купіль, а отець Денис сказав, що зразу ж після відправи охрестить маля. Й справді незвичайний дім!

- Паніматко, спитала тітка Ліза, чи не буде надто обтяжливим для вас такий тягар? І діти ваші як сприймуть?
- Господь з вами, Лізочко! Нехай тільки дітвора прокинеться, побачите скільки буде радості від вашого приїзду і від появи нової живої ляльки. А вас, дівчинко, як звуть? Леся? Не треба плакати, голубко! Бог нас не опустить. Дитинці у нас буде добре. Даєм раду вісьмом, то й дев'ятому дамо, правда, Анно? Звернулася до служниці, коли та зайшла за дитинкою і продовжила. Доки наша Анна разом з нами, нам нічого не страшно. Вона виплекала всіх наших дітей, і це нужденятко теж допоможе звести на ноги.

У тій хвилі в дверях появилася білява голівка заспаного хлопчика.

- Мамусь, у нас гості?
- Гості, швиденько одягайся! Нам привезли нову дівчинку.
- Дівчинку? А де вона?
- Бабця Ганнуся купає її в кухні.

Малий почалапав до кухні, а по хвилі прожогом кинувся в кімнати, де ще спали його сестрички й братчики.

- Марусю, Дарусю, вставайте! Христю, Данку! Вставайте! Вставайте! Вставайте всі! Всі-і-і!!! У нас нова дівчинка! Бабця Ліза привезла зі Львова, а бабця Ганнуся вже її купає. Тра-та-та-та-та!!!

Дітвору вітром змело з постелі. Мить - і вся кухня наповнилася їхнім гамором. Біляві, чорняві голівки обліпили стару няню, яка вже закутувала немовля.

- Бабцю, дайте мені її потримати!
- А ти вчора нечемний був, кашки не з'їв!
- Бабцю, я сьогодні з'їм за вчора і за сьогодні!
- Ромку, Данку, лізьте швидше на стрих, здійміть колиску, а ви, дівчатка, приготуйте їй постіль.
 - І я, і я! навперегін закричали інші діти.

Залопотіли дитячі ніжки, тільки виляски почулися в кімнатах...

Вже і колиску поставили, і постільку постелили, вже і колисати заходились всі по черзі, а паніматка з тіткою Лізою все ще сиділи за журною розмовою. Аж поки Анна не нагадала, що треба готуватися до хрестин. Хоч нашвидкуруч, але по-нашому, старому українському звичаю, щоб і куми були, і крижма, та й гостину таку-сяку зладити.

Заки панотець відслужив Службу, дитинка була і нагодована - корови, слава Богу, свої, і одягнена, і прибрана, мов царівна. Якого тільки квіття не поназносила сюди дітвора для своєї нової сестрички, бо саме такою її вважала: і калину, щоб такою ж

гарною була, і пізніх чорнобривців, і осінніх айстр різнобарвних - вся колиска так і цвіла букетом! Господиня стіл злагодила: що з полиці, що з погребу, що з комірки. Ну, а за кумів Ліля й Ромко, водій. От і все готове.

Хрестили вдома. Дівчинку нарекли Надією.

- Надія це те найкраще, чого не здатен у людини відібрати ніхто, зауважила за столом їмость.
- Віра, Надія, Любов доки ці Божі чесноти з людиною, їй ніщо не страшне, її ніхто не може перемогти. додав отець Денис. Тому і цілі народи, мораль яких базується на цих християнських засадах є незборимими. Бо в тих засадах криється їх міць. Найсильніші імперії світу через те й розвалюються, що в них панують зло, ненависть, груба сила, придушуючи найсвятіші поривання поневолених націй до свободи, добра, любові, надій. Отець славився на парафії своїми казаннями, та й вдома любив повправлятися у риториці. То ж піднімімо сьогодні келихи за здоров'я ще однієї нашої надії новоохрещеної Надійки, і нехай благословить її Господь своїми щедротами й ласками на довге і шасливе життя!

Всі пригубили келихи.

- Діти, - звернулася їмость, - запам'ятайте: Надійку декілька днів тому я народила у Львові, а сьогодні нас з нею звідти привезли, - і додала, - по комплекції я можу собі дозволити таку версію.

Товариство вперше за всю гостину весело засміялося - їмость і справді була кругленька й пишненька. По хвилі всі встали з-за столу і Ліля з Романом почали збиратися. Тітка Ліза закликала Лілю в сусідню кімнату.

- Лілечко, доню, я ще залишуся тут ненадовго, а тебе попрошу зробити одну послугу. Піди у Львові в ресторан Жоржа. Тільки будь дуже обережною. Піди краще з Данком, він надійний товариш. Там, внизу спитаєш Остапа - бармена, циганкуватого на вид молодого хлопця. Покажеш йому цей перстень і спитаєш, чи можна обміняти на коньяк. Той "коньяк" привезеш сюди. Але ще раз прошу, будь дуже обережною. А для всіх - я відпочиваю в горах, наприклад, в Косові... Тітка поблагословила Лілю: - Хай тебе Бог береже, дитинко! Ти для мене дарунок долі на схилку віку, промінчик світла у моєму житті! Прощай! Будь обережною!

"Коньяк" перетворився для Лілі у додаткове завдання, й дівчина почала з'являтись на лекціях з явною втомою на обличчі. Та й з Данком не все було гаразд. Він недосипляв, про що свідчили його досить виснажений вид і синці під очима.

- Данку, ти дуже змучений, так на довго не стане твоїх сил. зауважила якось Ліля.
- О, Лілько, переживаєш? Це приємно, дуже приємно! Він іронічно усміхався. Справді, може залишити це все! Тільки навчання, навчання, а далі солідна служба, наукова праця... Чому б і ні? Данко явно кпив. І зовсім іншим тоном додав. Але яка з того буде користь? Ти ж знаєш, що Кремль планує виселити всіх українців на задвірки імперії?! (примусові вивози на Північ, у Сибір, Казахстан, за Урал, т.д. для примусових дармових робіт) Хто з наших науковців, читатиме в тайзі або тундрі вчені манускрипти? І кому? Хіба ведмедю чи вовкові...
 - Я все розумію, але чи довго зможемо так тягти?

- А навала ота теж не вічна. Поки якось її трохи стримаємо, а там мусить щось змінитися і виметем тоді чужинецьку нечисть з нашої землі кінцево. Мусимо вистояти, Лілько, мусимо!

I вони продовжували стояти, хоча не видно було жодного просвітку. Швидше навпаки, карателі шаленіли, все міцніше і міцніше, немов залізними кліщами, стискаючи горло народне. Проте, і опір не вщухав. Спалені села, розстріляні боївкарі, переповнені тюрми, масштабні вивози - ніщо не в силі було зупинити всенародну боротьбу. Видимий спокій удень разом із сутінками уступав місце бурхливим подіям уночі. Незримий кріпко зв'язаний між собою ланцюжок місто-село -ліс, незважаючи на всі провокації численної шпигунської раті, що обплутувала невидимою павутиною бійців Опору, продовжував успішно діяти.

Множилося, проте, і численне плем'я Каїнове: окупаційна влада не шкодувала витрат для своїх різномастих так званих "тіньових старателів" - сексотів. Вони вешталися людними місцями, проникали в кожну клітинку суспільного життя, втиралися у довір'я до найактивніших діячів української громади, організовували провокаційні театральні дійства з "визволенням невільників", у яких обдурені жертви давали потрібні чекістам інформації... І тільки дуже досвідчене око або надзвичайна інтуїція могли відрізнити підступного шпика від звичайного обивателя.

З якогось часу і Ліля відчула постійне стеження за собою. Ворожі погляди наче прилипали до плечей, а у деяких приязно усміхнених фізіономіях вчувалося гадюче сичання. Якось, під час однієї з перерв, коли вони з Данком вийшли в коридор, біля них почав тинятися їхній однокурсник.

- Перекуримо? - Спитав для годиться й, оглянувшись, швидко прошепотів, - мене за вас допитували "там". Показували знимки, багато знимок. Ви обставлені навколо. Виривайтеся, поки ϵ час.

І відійшов, боязко зіщулившись, кидаючи тривожні погляди навсібіч.

Вони переглянулися й без слів зрозуміли: треба втікати. З alma mater доведеться попрощатись, і якнайшвидше. Бо інакше може статися, що двері храму науки зачиняться, натомість дуже широко розчахнуться ті двері, за якими люди зникають назавжди...

- Лілю, озвався дорогою до зажуреної дівчини Данко, на прощання зі Львовом, ходімо потанцюємо кудись.
 - Куди?
 - Та хоч би до й Остапа! А там подумаємо, що діяти далі.

...Ввечері вони появилися у просторій залі старовинної львівської ресторації. Ліпна стеля, дорогі кришталеві люстри, картини відомих майстрів, на столиках - білі обруси, квіти в кришталевих вазочках, дороге накриття - все тут навіювало бажання відпочити, розслабитися, хоч на хвилю забувши про буденні проблеми. "Гарно, але не для них" - подумалося з сумом Лілі.

Музика заграла мелодійне танго й обоє пішли в танець. Ліля любила танцювати. Так гарно було підкоряти своє тіло ритмові музики, плисти, враз злившись із мелодійними звуками в одному порухові. "Мабуть, це вже останній наш вихід у вільний світ", - подумала дівчина, й на очі навернулися сльози.

- Не плач, - прошепотів Данко, - не треба, щоб на нас звертали увагу.

Вони присіли відпочити й тут Ліля швидше відчула, аніж побачила, як у них вп'ялося три пари очей із столика навпроти. Ні, то були не очі, то були три пари рефлекторів, що просвічували не тільки одяг, але й саму душу. Серед них Ліля впізнала вже знайомого "типа з-під дерева".

- Данку, вони тут, мабуть, прийшли за нами, майже беззвучно прошепотіла, очима вказуючи на столик. Поблизу проходив офіціант.
 - Будь-ласка, попросіть Остапа, звернувся Данко.
 - Чого бажаєте, шампана, коньяку? Удавано безтурботно заторохтів Остап.
 - За нами прийшли, повідомила Ліля й ледь помітно кивнула на столик.
- Зачекайте хвилинку, зараз вам принесуть замовлене, сказав голосно Остап й, повернувшись півбоком, прошепотів, коли заграє музика, йдіть танцювати. Просувайтеся в напрямку бічних дверей, що ведуть в другий зал. Їм не буде видно. За дверима я вас чекатиму...

Оркестр вдарив модний кубинський фокстрот "Мама Інез". Темпераментна мелодія вогнем розливалася по жилах, поривала в танок навіть найнеповоротніших, найосоловіліших. Пари миттєво заповнили весь простір зали. Замиготіло в очах від дорогого одягу, блиску коштовностей, розпашілих облич. "Лови мить щастя", - співали труби. "Користай з дня", - бив барабан. Ліля з Данком, кружляли, наближаючись до сусідньої зали, аж поки чиясь міцна рука, висунувшись з-за портьєри, потягла їх обох до себе.

- За мною, кивнув Остап. I вони побігли за ним через анфіладу кімнат, по сходах, через горище, аж поки не добралися до пожежної драбини.
- Ти, Данку, полізеш перший, за тобою Ліля. Тримайтеся міцно за поруччя. Вниз не дивіться, дивіться на стіну, драбина не така вже й висока. Внизу на вас чекає машина. Ну, з Богом! Слава Україні!
 - Героям слава! відповіли обоє.

Ліля пересувалася наче не своїми ногами, безперервно твердячи про себе покаянну молитву, аж поки не зрозуміла, що вже на землі. Дверцята авта, що тут стояло, були відчинені і вони зразу ж шмигнули в них.

- А наш одяг залишився в гардеробі. зауважив Данко.
- Краще одяг, аніж ви самі! відповів знайомий голос.
- Ромко, зраділа Ліля.
- Ти, кума? Воістину, світ вузький.

Вони петляли львівськими вулицями й провулками, про всяк випадок замітаючи сліди, поки опівночі не прибули до знайомого вже сільського подвір'я. Там розпрощалися з Ромком.

Зайшли в хату. Вся домашня челядь отця Дениса вже спочивала праведним сном. Не спали тільки панотець і тітка Ліза. Розмова їхня з Лілею й Данком була небагатослівною, треба було невідкладно прийняти якесь рішення.

- Що ж, дорогі діти, тепер вам залишатися тут дуже небезпечно і ризиковано. - сказала, зваживши все тітка. - Але ϵ вихід: на чужих документах, ми вам пристараємося, втікати за кордон. - вона глянула на обох.

Запала хвилева мовчанка. Першим озвався Данко.

- Я визначив свій шлях ще на шкільній лаві. Моє місце тут, в Україні. Не для мене орати чужі ниви, коли свої лежать облогом.
 - Але, Данку, це дуже небезпечний шлях.
 - Знаю. Але на все Божа воля. Що Богом призначено, те й буде.
 - А ти, Ліленько? звернулася до дівчини.
- I я також, сказала задумано за хвилю Ліля. Будемо разом плугатарями на своєму, хоч і поневоленому, полі. Ви ж так колись вчили мене, тіточко, пам'ятаєте.
 - То що ж, так ви постановили?
- Так, в один голос твердо відповіли обоє. А панотець поблагословив їх на нове життя...

І почали вони вростати в нові умови, зовсім відмінні від попередніх. Бо перше вони зналися з небезпекою на віддалі, а тепер вона крокувала з ними поруч. Та й смерть стала з ними запанібрата, частенько заглядаючи у вічі. Раніш вони тільки поширювали підпільну літературу, а тепер самим доводилось виготовляти її у важких підпільних умовах, зовсім відмінних від студентських аудиторій. Вимагалося, щоб уся література від розлогих праць і до коротенької летючки - була високого професійного рівня. "Щоби ворога добре в печінки кололо , коли попадеться йому наша праця в руки, а простим людям щоб зрозуміло було за що бореться УПА". - Таку настанову давали повстанські керівники.

Працювали всі самовіддано, в наземних і підземних криївках, без належного освітлення, в холоді і напівголоді, частенько майже до повного виснаження, коли кожен стукіт, кожен незнайомий звук міг звістувати смертельну небезпеку.

Через деякий час Лілю перевели у невеличке прикарпатське село, що розкинулося поміж гористими лісами й невеличкою річечкою. Правда, річка та із маленької і миролюбної під час злив перетворювалася на доволі грізну.

Господарями виявилися похилого віку люди, переселені сюди насильно з Надсяння. Їм віддали цю вкрай убогу та занедбану оселю, де вже давно ніхто не жив. Але завдяки невтомній праці обох та майстровитості нового господаря, недавні напівруїни набули гарного вигляду. Знаючи їх убогість, та ще й недавні митарства, до нових мешканців влада не дуже учащала. Не вчащала, то й не вчащала. І стали Мусії непоганим сховищем для підпільної братії. Бо ж і в тамтій, своїй родимій стороні домівка їх завжди була надійним прихистком для повстанців.

Для Лілі дід Іван приготував тісний, але теплий закуток поміж стайнею та стодолою. Не дуже комфортно, проте зручно - звідти, у разі небезпеки, можна було шмигнути в близький чагарник, що над річкою, а потім - у ліс.

Ліля працювала із запалом. Сотні повідомлень про події: бойові зведення, втрати противника і свої власні, різноманітні дописи, закордонна інформація - все те ретельно опрацьовувала. То ж завдяки цьому навіть у таких конспіративних умовах жила повноцінним життям своєї Батьківщини. Їй подобалося вистукувати при світлі підсліпуватої лампи рукописи, які перед тим сама ж відредаговувала. Особливо гарно працювалося глибокими ночами, коли тільки помукування корови за перегородкою інколи порушувало нічну тишу. Часто від поганого світла мерехтіло в очах, судомило спину від довгого сидження за друкарською машинкою. Але розуміла, що на її працю чекають і це додавало сил.

"Цікаво, як там тепер у Львові? У рідному університеті? Як друзі-однокурсники? Чи всі залишися, чи дехто теж змушений був піти? - думала Ліля. - І хто заміняє тепер мене з листівками?..."

Данка поставили зв'язковим на дуже відповідальному відтинку і вони зустрічалися тепер доволі рідко. То ж кожна зустріч ставала для них маленьким святом. Господарі теж раділи появі Данка і щоразу намовляли молодих якнайшвидше пошлюбитися.

- Е, та чо' довго тягнути. Раз, два і до ксьондза, басив дід Іван.
- Не кайся, дитинко, рано встати й скоро заміж вийти, додала від себе баба Мотря. Ми зі своїм стареньким вже півсотні літ живемо, а так, ніби вчора побралися. Правда, старенький?
- Еге ж. Воно всяко бувало і в нас, бо хата не церква, та й межи святими не завжди все гладко. Але такой ліпше вдвох, як самому.

Ліля мовчала, зніяковівши, а Данко кинув:

- При нашому бурлакуванні якось інші думки в голові.
- Е, хлопче, а нам в молодості чи булки самі в рот летіли? Як яструби, чужинці одні за одними на землицю нашу налітали: то австріяки, то поляки, то москалі, то мадяри. А всі тільки й знали, що рабувати та вбивати! Але якось вижили. Та й ви перебудете. А тут мирно, жили би собі на здоров'я!
 - Поки Бог дасть на своє, додала баба Мотря, і всі засміялися.

А поки до свого, і на чужому не стало спокою. Якось літньої днини, саме на Спаса, забігла Ліля у хату пообідати, хоч переважно в денну пору ніколи не заходила. Мотря саме і наварила, і напекла. Дух свіжоспеченого хліба та коржів з яблуками веселив душу. А святковий стіл був заставлений усім, що подарувала працьовитим господарям щедренька землиця: і огірками свіжесенькими зелено-сивими, і помідорами аж темномалиновими, в кулак завбільшки, і дрібними - солодкими, мов поцукрованими, і грибочками смаженими, і картопелькою молоденькою, зеленим кропом присмаченою. Тут же, на столі були і сир зі сметаною, і присмачка до вареників, а вони пузателькі, аж усміхаються з полив'яної миски, а що вже садовини - на всякий вибір. Що ліс чи сад родить - всім стіл заставлений. І напитків дід Іван пристарався.

- Оттакої, засміялася Ліля, поглянувши на стіл, ви що королів тут зібралися гостити?!
- Свято ж сьогодні, дочко, озвалася баба Мотря, не гріх і самим трохи попразникувати. У їхньому селі, в Надсянні був Святоспасівський храм, то ж вони традиційно вважали цей день своїм храмовим святом.
- Ви за півтора року і хату напіврозвалену до ладу привели, і з городом та садом раду собі даєте, сказала Ліля за столом, прихвалюючи смачні страви. А комуністи в Україні уже чверть з гаком століття верховодять і навпаки: тільки людську працю в пустош обертають. Дивно якось, і чому то так?
- А де ж ти бачила, дочко, аби злодій та бандит та став господарем? Воно як і зробить чого, так не до радості, а до біди. Дурне та ще й безбожне. А безбожество їхнє Бог не благословляє, то тільки сатані, не при святі казати, на радість.

Ще не встигли наші святкувальники посмакувати всього, як дід, відрухово глянувши у вікно, здавленим голосом крикнув:

- Облава, "стрибки" йдуть!

Ліля вже знала про "стрибків". "Стрибки", "істрєбітєлі" - найогидніше породження більшовицької системи. Це загони винищувачів, утворені з місцевих мешканців - людей без жодної моралі, ласих до наживи, жорстоких та підступних, готових на перший заклик окупанта чинити злочини своєму народові. Більшість із таких груп, будучи добре ознайомленою з місцевим тереном, тероризувала своїх же ж односельців. Вони не вагалися і, як той Юда, зрадивши своїх, приставали до ворожих угруповань і за ниций гріш видавали на муки й загибель своїх вчорашніх друзів.

Ліля блискавкою метнулася через сіни, кухню, вискочила вікном в сад і причаїлася між кущами бузини, яку дід Іван декілька разів збирався викорчувати та все руки не доходили. Поволі, майже безшумно вона відповзла в сторону річки, весь час сторожко озираючись. З хати доносилися окрики, груба лайка. Опісля все стихло. "Може старим вдалося затягнути їх до столу, - подумала. - Це все через мене. Господи Боже, не допусти наруги над тими старшими, добрими, сердечними людьми, що приютили мене, захисти їх," - тихо шепотіла молитву.

Вона перейшла річку вбрід й забігла в ліс. Відсапавшись, обережно залізла в гущу тернини, яка тут утворила буйні зарослі, знайшла невеличкий острівець посередині, і лягла на теплу, нагріту сонцем землю. Сльози душили її. "Негідники, злодії! Запроданці! - Думала з гнівом. - Не даєте жити своїм же людям! Яка ганьба! Як жорстоко покарав вас Господь, відібравши честь, гідність, розум. Що ж, поки-що ви верховодите. Але прийде час, і історія все розставить по своїх місцях, і тоді ваші діти будуть ганьбитися вашого ж імення, проклинаючи його!"

Вже й перші півні проспівали, коли Ліля повернулася до Мусіїв. Вони, слава Богу, уціліли. Відбулися бешкетом у домі й деякими крадіжками: облавники поцупили з жердки бабину кожушинку й дідову свиту.

- Най на тому стане, розраджувала сама себе баба Мотря. Най їм боком вилізе те наше добро, наша праця. Добре, що тебе не знайшли!
 - Питалися за мною?
- А чого ж би то так просто приходили?! Видно вже їм донесли! І то свої, на дві руки роблять...
 - І хто б то міг бути?
 - А хто-будь, навіть і той окулярник, сухий як тріска!

Ліля задумалася. "Тріска", чи "Професор" був одним із найвагоміших і найдовіреніших зв'язкових. У його руках зосереджувалося безліч ниточок, які зв'язували весь підпільний організм в єдине ціле живе тіло.

- Я не думаю, тихо промовила Ліля. Він у підпіллі вже віддавна і так старається. Та й перевірений.
- Думай-не думай, потім буде видно. Але запам'ятай: нічого не буває випадкового. Завжди кожда річ має свої корені, своє пояснення. А тепер йди спати, бо ранком підемо з тобою на нове місце. Тут вже небезпечно лишатися.

...Сон втікав з її очей, а дрімота подалася геть далеко-далеко. Мабуть, аж туди, у непролазні праліси, де навіть і не пахло духом червоних загарбників. Вона лежала із розплющеними очима і весь час думала: "Хто ж з їхніх друзів міг виявитися тим негідним запроданцем? Хто? І чому? Ну добре, скажімо, не вистачало йому наснаги, міцності духу, чи просто фізичних сил для підпільної праці, врешті, піддався їдкому

почуттю страху. То ж поясни свій стан і вийди з лав. Врешті, зміни місце проживання! Той велетенський імперський союз дає можливість людині згубитися в його надрах. Але ж не бери на свою душу гріха відступництва, не стягай на себе прокляття довічного! Чому, чому ж так обідніло людське серце?"

...Сонечко вже підбилося під вечір, коли наступного дня обидві жінки примандрували в опустілу хатинку на околиці села. Тут Лілі належало перебути до завтра, а на другий день пройти до умовленого місця зустрічі.

- Так ти мені припала до серця, ніби рідна, - зі сльозами на очах прощала дівчину баба. - Може дасть Бог, ще стрінемося на цьому світі. Може той большевицький тифус виметуть з нашої землі і заживемо тоді спокійно. Ой, буде нам зі старим маркотно без тебе! А зі своїм хлопцем поберися, ліпшого не шукай - за перебори дає Бог недобори. Най тебе Бог милує! - Стара обняла її і пошкандибала.

Дівчина залишилася одна в пустуючій хаті. Пустка мертвотна, від стін тхнуло цвіллю, підлога позападалася, лише павуки всі стіни павутиною позасновували. "Мабуть, давненько не було тут людського духу", - подумала. Ліля. Вона так і просиділа всю ніч на лаві, здригаючись від кожного звуку, яким наповнювалась в нічну пору опустіла домівка. "Тепер літо, а як то зимою буде? Як нашим хлопцям, Данкові в голоді і в холоді, у постійній напрузі доводиться як не по дебрах, лісах, то в холодних криївках вести життя та ще й з боями. А часто вимоклі, зранені вони змушені тулитися у вогких, понурих підземеллях. І без скарг, без нарікань. Ну, то й мені теж не личить розкисати!"

Думки бігли назустріч ранкові, і поволі надія відганяла відчуття приреченості: "Забагато нас і нашої жертовної боротьби, щоб пропасти безслідно! Якщо Україна не постане тепер, то постане згодом. І пісні розказуватимуть майбутнім про наші звитяги. А пісні ще ніхто не здолав здавити горло. Вона освіжає всяке затхле суспільство. Якою б затяжною не була ніч, все одно зійде ранкове сонце і прожене темряву!"

...А ранок і справді видався сонячним. Старий сад прокидався неквапом, щоб гідно зустріти появу небесного світила. "Мабуть, тут жили добрі люди, бо добрий дух залишили. Так і хочеться підійти і обійняти кожне дерево, - думала Ліля, кидаючи прощальні погляди на пустинну оселю й рушаючи в дорогу.

Йти довелося довго. Спершу лісом, де ранковою прохолодою йшлося їй досить жваво. Однак, вийшовши у поле, під щораз більш палючими променями сонця дівчина почала відчувати наростаючу втому. "Як же я охляла, - подумала, - відвикла від сонця, руху, зовсім знемоглася. Поганий воїн з мене..." - картала себе.

Сонце і справді палило безжально, аж хижо. Вмовк пташиний щебіт. Сонну тишу спекотного дня не порушувало навіть шелестіння налитого зерном пшеничного колосся. "Натрапити б на якесь джерельце, попити холодної водички, враз відійшла б втома…" - думала Ліля. Але спинятись і відпочивати не хотіла, бо розуміла, що потім ще важче буде йти. "Нехай вже, якось домучу…" - вирішила.

Незабаром перед нею заясніла невеличка галявина й почулися людські голоси. Звідкись запахло терпким димом. "Хто це серед жнив палить у полі вогонь? - Здивувалася Ліля. - То хіба цигани стали табором. Таки цигани, - впевнилась, підійшовши ближче. - Значить десь тут і вода мусить бути."

- Слава Ісусу Христу, - привіталася чемно до циганського гурту. - Дай, Боже, щастя, - усміхаючись, кивнула двом молодим циганчукам, що клепали обабіч дороги

незрозумілого призначення залізяку. Малі циганята, що поруч бавилися на землі, повитріщали на неї свої чорні очі. А стара циганка піднялася й підійшла назустріч.

- Здалека, певно мандруєш, красунечко, затарахкотіла. Бажаєш поворожити? І, пильно вдивляючись у зморений вид Лілі, додала. Та ти стомлена дуже, мабуть збилася з дороги? Може сядеш з нами, вип'єш водиці, відпочинеш? Звісно, якщо не боїшся...
 - Чого мені вас боятися, ви ж не бандити. відповіла сміливо Ліля.
- Вірно, не бандити, притакнула стара. Тепер багато всякого недоброго по світу розвелося. Мордують, вбивають. А ми не важим ні на чиє життя. Якщо, навіть, і поцупим у кого яку дрібницю, то річ набута. А смерть не наздоженеш, не навернеш. Що взяла, того вже не віддасть. Сідай коло мене, дівчино, показала на розстелену плахтину. Дайте їй попити, кивнула дітлахам. Покажи мені руку, та не бійся. Знаю, нема в тебе грошей, але ти побажала нам щастя, а добре слово вартісніше від золота торохтіла циганка.

Вона взяла в свої руки Лілину спітнілу долоньку і задума осіла на її обличчі.

- Ти скоро, дуже скоро зустрінеш свою долю. І буде щастя, як та зоря ранішня. І день тобі за рік стане. І буде та зоря світити, аж доки не затьмарить її ворон чорний. А потім про вас обох пісні складуть і люди співатимуть, вас згадуватимуть! А тепер напийся і йди до своєї долі!
- ...Свою "долю" Ліля зустріла аж під вечір. Підійшовши до призначеного місця, побачила невеликий гурт людей і аж зойкнула від несподіванки: біля лісової колиби сиділи тітка Ліза, отець Денис та Данко. Радісне здивування, обійми, сльози, розпитування і, нарешті, розмова.
- Лілечко, заговорила змовницьким тоном тітка Ліза, ми довго радились, обмірковували... Розумієш. Тепер так небезпечно тобі бути одній... А ви давно знаєтеся з Данком... Такі гарні обоє, молоді... Одним словом, з огляду на вашу власну безпеку і на обставини, які складаються, було б добре, якби ви з ним взяли шлюб... Вас зразу поселили б в одному приміщенні і ми були б спокійніші за вас. Правду кажучи, тому-то ми з отцем Денисом тут. Повинні б прибути і ваші батьки, та, на жаль, не зможуть. Вони через нас благословляють вас на довге й щасливе життя.

Ліля розгубилася:

- Он як?... Благословляють?... На довге життя?... Так ось у чому річ. Ось яке завдання на цей раз мене жде?... Але ми з Данком ще не домовлялись... Чи, може, того вже й не потрібно? То де будете вінчати нас - на поляні чи під деревами?

Данко підійшов до неї й обняв лагідно.

- Лілечко, ми з тобою дружимо вже давно-давно, ще зі шкільної лавки. А колись дали собі слово бути завжди разом і в радощах, і в бідах, пам'ятаєш? - І відвівши в сторону, заховавши від очей тітки і отця за деревами, тихо додав. - Я кохаю, тебе, Лілюсю, дуже кохаю. Прости мене, що ніколи не говорив тобі таких слів.

Він раптом нахилився і ніжно поцілував її. Рожі розцвіли на її устах, а в очах блиснули сльози.

- Данку, Данчику, пригорнулась, обвивши його шию руками.
- Лілько, Лілюсь!...Кохана моя!... шепотів.

- Данчику, і я не можу без тебе... Не можу... Ти - найкращий, мій навіки!... Але чи таким би мало бути наше вінчання: у лісі без сукні шлюбної, без вельону, обручок. Та й, найголовніше, без батьків, навіть дружок. Данчику! - Обнімала його.

Він цілував її обличчя, руки.

- Прости, прости мене, кохана моя, що таке весілля тобі пропоную. Бо не можу іншого тепер. Прости мене. - Він опустився на коліна. - Лілюсь! Стань моєю дружиною! Я прошу тебе! Єдина моя! Вірна моя! Іншої мені не потрібно...

Вона підвела його.

- Данчику, коханий!... Ну що ж, значить так нам судилось... Але з тобою мені нічого не страшно. Я погоджуюсь...
 - То згода?!
 - Згода!
 - Лілько-о-о!!! Він кружляв її на руках...
- Ти втомилася, важко, мабуть, було йти у таку спеку? спитала лагідно тітка Ліза, коли вони повернулися. Піди, дитинко, освіжися у річці. Я тут тобі принесла білу сукню. І мештики білі... Приміряй, переодягнися, а я тим часом приберу у хатці.

Вони вінчалися у закинутій сторожівці. Раніш тут розміщалася лісопосадкова обслуга, але у воєнне лихоліття лісове господарство зовсім занедбали, тож сам будиночок інколи використовували лісничі або випадкові мандрівники. Тіточка вміло привела до ладу й надала святковий вигляд кімнаті, де мало відбутися вінчання і на якому вона повинна була бути єдиним свідком.

Церемонію Ліля відбула наче уві сні, механічно повторюючи за священиком слова клятви:

- І в щасті, і в горі, і в добрі, і в недузі збережу тобі вірність на все життя...

Вони залишились у сторожівці самі. У цьому терені було відносно спокійно, планували навіть незабаром влаштувати радіовисильню. Їм теж належало невдовзі перебратися у підземелля поблизу, щоб там продовжувати свою працю.

А поки-що, хоч ненадовго, мали можливість пізнати скупе, тривожне повстанське щастя. Тих декілька подарованих їм суворою долею днів пересвідчували їх у правдивості їхнього чистого, глибокого, нічим не порушеного кохання. Того кохання, яке не потребує пустих клятв, обіцянок, красномовного багатослів'я. Бо варто лишень глянути один одному у вічі і стає зрозумілим - це навічно, від Бога, як найвища Його милість на цій землі...

Вони були дуже щасливими. Окутані первозданною красою навколишніх лісових просторів, де під променями щедрого літнього сонця буяло своє, характерне для незвіданих нетрищ, життя, втішалися самотністю. Кожен день вносив у їх відносини щось нове, відкриваючи для них незвідані досі сторінки подружнього життя. Впивалися очима одне в одного, ніби намагались закарбувати в пам'яті дорогий образ навіки.

- Яка доля ласкава до нас! - зауважив увечері щасливий Данко, коли, стомлені від цілоденного блукання, лежали обоє неподалік хатини на складеному зі смерекових гілок та соломи настилі і слухали вечірнє лісове багатоголосся. Задля безпеки влаштували собі нічліг осторонь від житла. Було так прекрасно влитись у безмежний простір всесвіту, де ніщо не в силі скувати ні душі, ні тіла. Ліс гомонів своєю мовою, ласкаво огорнувши їх високими заквітчаними травами та лапастими вітами своїх предвічних дерев.

- Данку, пригорнувшись, промовила якось одного разу Ліля, обіцяй мені одну річ.
- Одну тільки? засміявся. Голова дружини лежала на рамені, її волосся розсипалося йому по грудях й при світлі місяця відливало темним золотом.
- Одну. Сказала якимсь особливим тоном. Обіцяй, що у разі захоплення нас не залишиш мене саму... Вона звелася на лікті. Ти ж розумієш. Повстанці ніколи не здаються ворогові. Закон для нас один і в Україні, і на Кавказі, і в Прибалтиці. Але я жінка, у такий складний момент я можу розгубитися, можу проявити слабкість. Обіцяй мені, що не залишиш мене саму, Данку, обіцяй! Вона з усієї сили стиснула його руку. І ще. Вона опустила очі і продовжила з сумом. Знай, що я дуже тебе люблю. І не зможу й дня жити без тебе, життя не матиме для мене жодної вартості.

Данко пригорнув молоду дружину.

- Кохана моя, найкраща з поміж усіх! Чи довгим виявиться наше життя, чи ні, не знаю. Але одне мені твердо відомо: якщо ми не мислимо одне без одного, значить, не залишимось за будь-яких обставин.
 - Ти присягаєш?
 - Я присягяю!
 - Не так, Данку. Присягни за нашим звичаєм.
- Присягаю землею нашою святою прабатьківською, що ні за яких обставин не залишу тебе саму. Він звівся на коліна й поцілував землю, опісля Лілю.
- А тепер про щось веселіше. Пам'ятаєш, як ми вперше танцювали на шкільному вечорі?
 - А ти мені наступав на нові босоніжки.
 - А ти весь час збивалася з ритму.
 - А потім ми довго блукали вулицями й вдома мені тоді добряче дісталося.

Вони розсміялися й почали згадувати шкільні й студентські роки, аж доки не зауважили світляні смуги на небі.

- Світає...
- Край неба пала ϵ ... Підхопила Ліля.
- Ліля з Данком і разом з соловейком в темнім гаю сонце зустрічають... І знову сміялися щасливі.
 - А спати зовсім не хочеться.
 - Ходімо, скупаємось, запропонував Данко.

Вони довго плавали, ніжачись у спокійному, теплому плесі невеликої річки, й коли обоє вийшли на берег, Данко, залюбувавшись струнким станом осяяної променями ранішнього сонця дружини, вигукнув:

- Царівна ти моя лісова, зіронька ясна немеркнуча!
- ...Днями вони блукали по лісі, вишукуючи найвіддаленіші закутини, обжиті хіба що лісовим звір'ям. Тихо розмовляли, дуже-дуже обережно будуючи плани на майбутнє. Бо вже завтра могло все змінитися. Але навіть непевність завтрашнішнього дня не в силі була притупити силу природного бажання життя.
 - Цей день, він наш, гордо заявляв Данко. І ніхто не в змозі його відібрати.

Щастя і справді струмувало з молодят, розтягуючи скупі хвилини у нескінченність., пориваючи їх у вир, коли все довколишнє видається нереальним, а кожне спілкування стає келихом п'янкого вина, невичерпним і завжди свіжим, наче хвилі гірської ріки, що

кришталевими потоками збігають у неозорі краї, наче немеркнучі промені небесного світила.

Минуло декілька днів, і якось вранці Ліля зрозуміла, що їхньому дозвіллю приходить кінець.

- Тобі треба йти?
- Ненадовго. А потім, коли повернуся, ми з тобою будемо перебиратися на нове місце.
 - Так незвично залишатися одній...
- Не бійся, тут безпечно. Але будь обережною з вогнем. Розпалюй тільки вдень сухим ріщам на мале полум'я, і так, щоб без диму.
 - Та я й без вогню обійдуся. Тільки моторошно якось в цій пущі...
- Лілько! Обняв. Ти ж у мене мужня, смілива... А може надибаєш якогось опришка, щоб не страшно було?

Вона жартома штовхнула його в плечі.

- Пані професорко, Лілька мене зачіпає!
- Пані професорко, Данко говорить глупства!

Душевна рівновага була відновлена. Стежечкою вони вийшли на лісову доріжку. Данко пригорнув молоду дружину.

- Ну ось, Лілюнь, і наше перше розставання...
- Повертайся швидше. Я тебе дуже чекатиму.
- Лілько, кохана моя!
- Данку!...

Вони розійшлися.

- Якщо зустрінешся з нашими рідними, то передай: я щаслива і ні за чим не шкодую, гукнула, озирнувшись.
 - Не передам! Скажу, ми обоє щасливі і ні за чим не шкодуємо!
- ...Через декілька днів Данко з'явився, нав'ючений, мов верблюд, у товаристві молодого хлопця з дуже милою посмішкою.
 - Друг Соловейко, після привітань відрекомендував хлопця, наш зв'язковий.
- Фіалка, простягнула руку Ліля. Ну що там? Які новини? Розказуйте. Як наші? нетерпляче розпитувала хлопців.
- Новин багато, відповів Данко, але головна та, що з наших нікого не забрали. Хоча тітка Ліза змушена переховуватися, а за її квартирою відкрито шпигують. Так, що і злодіям годі залізти у помешкання... А твоя хрещениця, додав Богу дякувати, нівроку, як квіточка! Славна дитинка.
 - А Леся?

Данко спохмурнів.

- Леся... Дорога дальняя, казьонний дім. Тітка Ліза робить все можливе, щоб їй допомогти.

Ліля скривилася.

- У страшній країні ми живемо, озвалася задумано.
- Так, подруго. Додав Соловейко. У нас ніхто ніколи не може бути певен, що будьякої миті в його дім не увірветься зграя більшовицьких посіпак і не вииштовхає силоміць з усією родиною, напівголих та босих у невідому дорогу на погибель!

- Царство диявола! процідив Данко.
- Людей шкода... сказала Ліля.
- Шкода! Ми ж тому, подруго, і пішли сюди, і стали легіонерами її величності смерті, що в ім'я всіх наших покривджених і знедолених створений наш легіон і покликаний їх захищати.
- Але, правду кажучи, деколи наші, всіма цьковані співвітчизники такі пасивні, що я дивуюся. Далась таки взнаки віковічна неволя, знову додав Данко..
- А я переконаний, сказав Соловейко, що своїм патріотизмом і відвагою ми впишемо нову героїчну сторінку в нашу історію і колись діти будуть вчитися на нашому прикладі. Наші діла, наші імена спалахнуть у майбутньому тією іскрою, з якої повстане могутнє полум'я і врешті очистить від скверни нашу землю!
 - Хай буде так! Амінь! А тепер поснідаймо і в дорогу, підвів підсумок Данко.
- ...Вони брели неглибоким річищем, оминаючи мокре, слизьке каміння, намагаючись втримати рівновагу. Вода весело плюскотіла під ногами, відбиваючи у своєму плесі скелисті береги, оздоблені зеленню.
 - А річка петляє, по якомусь часі зауважила Ліля.
- Тому-то ми й вибрали це місце, пояснив Данко. Поселяємось у природній фортеці твердині зі скель і ріки. Він граційно подав Лілі руку. Одним словом, моя королево, житимемо у замку! Ти згідна?
 - У замку? Любий королю, це ж чудово! А який він, той наш "замок"?
- 3 огляду на новітні технічні досягнення влаштований під покровом нашої святої земленьки і навіть, треба відзначити, з відповідним комфортом.

Вони підійшли до входу в криївку і зайшли всередину. Над "замком" і справді потрудилися на славу. Хід туди вів зі скелястого берега, порослого рідкими кущами низькорослого грабняка. Густо нагромаджені навколо і вздовж прибережного простору, зарослі мохом, валуни надійно замасковували людське житло. Усередині теж все було якнайвідповідніше пристосоване для тривалого перебування під землею. Впорядкували досить велику площу, тож за необхідності тут могли знайти укриття більше боївкарів і на триваліший час. Освітлення, вентиляція все було ретельно продумано. Окрім того, бандерівські будівничі вдало облаштували "фортецю" підведеним з підземного джерела водогоном. Значить, спраги терпіти не доведеться. Ну, а до голоду нашим не звикати!

Й закипіла у криївці робота.

Повстанські відділи, окрім оборонних, вели тепер з переважаючими силами ворога і наступальні бої. Вони часто одержували такі блискучі перемоги, які межували хіба з чудом. А повстанці проявляли такі сміливість і завзяття, що слава про їх звитяжні дії розносилася далеко за межі Батьківщини.

Бунтівнича республіка ніяк не схиляла колін перед озброєними до зубів переможцями колишнього союзника Гітлера. Та й моральна перемога теж була на боці повстанців. Окрім всенародної підтримки в лави УПА вливалися тепер бійці інших народів, які збагнули справедливість цієї боротьби.

Не раз сховище наповнялося голодними, спраглими, вимученими, змерзлими бійцями, а після бою ще й пораненими. Ліля надавала їм першу допомогу. Якою пошаною, якою вдячністю наповнялися до своєї рятівниці очі тих покалічених юнаків, яких вона виходжувала! Спілкуючись з ними, Ліля не виходила з подиву - звідкіля у цих

молодих, часто не дуже освічених хлопців така інтелігентність, така висока духовність і безмежно глибока любов до Батьківщини? Звідкіля та шляхетна самопожертва, якій важко знайти аналог в історії людства.

"Якщо моє життя потрібне Україні, то я щасливий його віддати!"- Чула вона і намагалася вмінням своїх рук хоч трошки втихомирювати важку біль, а добрим словом полегшувати їхні страждання.

- У вас наче мамині руки, подруго. Від них таке тепло, така сила спливає, - говорили їй бійці.

Їх потім, при першій можливості переводили у повстанську шпитальку. Проте траплялися випадки, коли доводилось віддавати понівечене у боях молоде тіло сирій землі. Тоді Ліля, виряджаючи їх в останню дорогу, брала на себе обов'язок проведення християнського обряду поховання. "Господи! - думала. - Вони ще такі молоді! Їм би ще жити і жити. Будь проклята та орда, та загарбницька чужинецька московська рать з печаттю диявола на чолі!"

Тягар їхніх підпільних буднів завжди оживляв прихід Соловейка. Тоді новини сипалися, як з мішка, а праця закипала з подвоєною енергією.

- Наш народ повинен знати, що навкруг нього діється, - сказав якось Соловейко. - А ще повинен розуміти, що ні одна імперська потуга не спроможна встояти перед народним гнівом. Чи не так, друзі?

3 думкою "Соловейка" погоджувались.

Інколи вони з Данком відправлялись "розім'яти ноги", як жартував Данко-Вірний, забираючи зі сховища в криївці ящик амуналу. Ліля чатувала тоді на стежі. Вартовий з неї був бездоганний. По звуках лісу могла на далекій віддалі визначити появу людини. Взагалі-то терен їхній вважався безпечним, але обачність все одно треба було зберігати. Вранці поверталися всі разом з ознаками пережитого напруження, втоми й явного задоволення від почуття виконаного обов'язку. У річці змивали сліди втоми. Трохи згодом надходили вісті про підрив котрогось із комунікаційних вузлів.

Деколи, як траплялася вільна хвилина, вони сиділи над річкою, гомоніли, а то й заспівували тихесенько пісень. "Соловейко", згідно з прізвиськом, розпочинав чистим, гарно поставленим тенором. До нього приєднувалось молоде подружжя, й високо в небо злітала вільна пісня.

Непомітно надходила осінь. Сонце ще не втратило своєї сили, але листя поволі вже почало міняти свій колір. Подекуди на кущах павучки виплітали свої тонкі взористі сітки, оздоблені ранками крапельками блискітливої роси. У небі появилися перші журавлині ключі. Їхні тужливі прощальні курликання перепліталися з безтурботним цьвіріньканням горобців, господарних, і, як завжди, витривалих до всілякого лиха, що й зима не страшна.

Якось недільного надвечір'я молодята піднялися "на гора" - і на очі їм навернувся один такий журавлиний ключ.

- Покидають нас пернаті друзі, зауважив з сумом Данко. Коли ж то побачимо їх знову?
- А до нас з тобою бузьок прилетів, майже з викликом, усміхаючись, заявила Ліля. Ще тоді, в сторожці.

Данко міцно обняв дружину й раптом, забувши про обережність, вигукнув:

- Бузьку, бузьку, принесу Маруську, залети до ґанку, принеси Іванка!...

Вони довго сиділи над річкою, взявшись за руки, й, відкинувши геть грізну реальність, полинули у свою країну мрій, солодких мрій, тої фатаморгани, такої характерної для молодості. Так хотілося вірити, що щастя ще буде. Просте, буденне людське щастя, хай недовге, хоч крихітка з рук ласкавої долі, хоч на коротку мить...

Після деяких роздумів, вирішили: напровесні відправити Лілю народжувати дитину поза межі України. Можливо десь у гірські, чи південні райони. Так, щоб і не дуже людне місце було, і щоб зайвої уваги не привертати до себе.

- ...Незабаром "Соловейко" відходив із дорученням на Захід. І хоча завдання отримав невелике і заплановано йому було невдовзі повернутися, все ж в умовах важкої повстанської боротьби вони щоразу прощалися ніби востаннє...
- Друже, сказав йому раптом Данко пам'ятай, що ніколи, ні за яких обставин ми не повинні здатися ворогові у полон.

"Соловейко" ствердно кивнув головою. Вони були добре проінформовані про пекельні кола, через які доводилось проходити бранцям більшовизму. Дехто із таких небагатьох звільнених арештантів, що зуміли вижити у каторжному пеклі ГУЛАГу 30-х, початку 40-х, у потаємних розмовах ділилися своїми спогадами із пережитого. Здавалося, сам диявол не міг придумати досконалішої системи безнастанних цькувань, принижень гідності, висмоктування людських сил.

Друзі міцно обійнялися.

- Ми добре тут разом потрудилися. А тепер прощавай.
- Прощайте. Дай Боже якнайлегше вам пережити всі труднощі. Я буду за вас молитися...

Тепер зв'язковим у них став місцевий молодий хлопець, який, проте, доволі скоро потрапив на засідку.

- Дивно, зауважив Данко, хлопчина добре знав місцевість, не повинен би так швидко погоріти. Не інакше, як хтось сидів у нього "на хвості".
- Міг випадково попастися, висловила свою думку Ліля. Не такий вже він й досвідчений, а ті биті пси, хитрі, вмілі.
- Не слід спихати все на випадковість. Запам'ятай: у кожному провалі завжди ϵ певний ланцюжок пов'язаних між собою ланка за ланкою подій.
 - І, можна сподіватись, ті ланки досягнуть і нас? Саркастично зауважила Ліля.
- Ну, не думаю. Його зловили, коли він йшов до нас. Було б гірше, якби він попався на зворотній дорозі, з готовими паперами. А так може викрутився: блукав, мовляв, по лісі. Але для нашої роботи він вже явно не годиться. Мусять знайти заміну.

Хлопець на псевдо "Малий" так і не викрутився... На його труп випадково натрапили лісоруби, зауваживши зграю ворон, яка кружляла навколо темного предмету, підвішеного на височезній сосні. З великим трудом їм вдалося зняти нещасну жертву. В хлопця були відрізані вуха та вирваний язик. Визначили, що повісили його вже мертвим. Один з дядьків упізнав покійника - молоденького вчителя зі сусіднього села. Тіло було в стані розкладу - мабуть, убитий провисів на дереві кілька днів. Везти його в село чи розшукувати родину було неможливо. Нашвидкоруч, тут же ж, біля дерева викопали могилу, з соснового гілля зробили нари і опустили на них покійника. Один із дядьків добув чисту ряднину й прикрив тлінні останки. Гуртом помолились над покійним та

позначили сосну хрестом, щоб згодом, при можливості, вже зі священиком довершити християнський обряд.

Ліля, дізнавшись, декілька днів ходила сама не своя з набряклими від плачу очима. Данко аж почорнів на обличчі:

- Шалійте, кати скажені! Але колись і ваше обернеться проти вас!

Заміну швидко знайшли. Нею виявився знайомий вже Лілі "професор" на прізвисько "Хитрий". Якесь недобре прочуття стривожило її при тій звістці. Чомусь пригадалися слова баби Мотрі і Данкові: не слід будь- який провал вважати випадковістю.

Новий зв'язковий, проте, своєю поведінкою не викликав жодної підозри. Коректний, розумний, з досвідом роботи, він був, здавалося, справжньою знахідкою. А недоречне, як їй самій здавалось, відчуття чи то непевності, чи то недовіри все ж не залишало Лілю. "Якось він так дивиться, наче фотографує все на плівку. Неприємний у нього погляд, - думала. - Ніхто досі не викликав у мене такої настороженості, як він. Дивно..."

Увечері, зоставшись наодинці з Данком, вони чи не вперше засперечалися.

- Ти бачиш небезпеку там, де її і близько немає, роздратовано сказав Данко.
- Але ж ти сам вчив мене зважувати кожну дрібницю, навіть незначну, щоб потім зненацька не опинитися у пастці.
 - Та в тебе і дрібниць нема, просто лице людини не сподобалось!
- Доказів нема, згідна, але якийсь дивний неспокій мучить мене при його появах. Я вже й сама собі не рада...
- То, напевно, зв'язано із твоїм станом. Потерпи ще трохи, Лілько, відправимо тебе в надійне місце, хай тільки запахне весною.
- Коли то буде?.. Коли, Данку?.. Знаєш, "Малий" пожертвував своє молоде життям задля нас, але якби-то "Хитрий" не пожертвував нами заради свого...

А зима була у розпалі. Снігова пелена й люті морози примушули все живе в лісі притихнути, знаходячи собі прихисток у земляних норах, чи в сніговій постелі. І тільки гірський потічок невпинно продовжував жебоніти свою відвічну пісеньку, сміливо змагаючись із лютою віхолою. Повстанці, якщо і навідувались у "фортецю", приходили забрьохкані, голодні, не раз і завошивлені. Але вже три-чотири години доволі відносного відпочинку, відновлювали їх сили для подальшого змагання. Справді, дух одвічної стихії жив у тих хлопцях, таких різних за своїм походженням, освітою, уподобаннями, але об'єднаних єдиною ідеєю: "Воля Батьківщини, або смерть!"

- Ви б, може, краще лісом ішли, навпростець, зауважила якось Ліля. Такий мороз тріскучий, а ви рікою, ноги по коліна мокрі, а тут, як бачите, і обсохнути як слід ніде.
- Що ви, подруженько, загомоніли стрільці, на снігу сліди залишаються. У лиху годину наднесе в ліс облаву відразу їм вказана дорога сюди. Перетерпимо, зима не вічна, та й тут не Сибір. Влітку будемо грітися.

Що зима не вічна, невдовзі підтвердилося. Після Стрітення несподівано потеплішало. Лісову тишу порушили різноманітні пташині голоси, сніг помережали сліди лісових мешканців, а на узліссі біля дерев з'явилися виямки - сонце вступало у двобій з морозом.

- Ну, Лілечко, радісно повідомив одного весняного ранку Данко дружину, закінчимо сьогодні звіт й завтра зранку, з Божим благословенням у дорогу.
 - Завтра?! Ох, невже то вже завтра?

Вони пильно працювали ввесь день. А у надвечір'я чомусь з'явився Хитрий. Він був засніжений мало не до пояса.

- Що сталося, друже? І де такі сніги, адже річка вже без снігу, чи не так?
- Знаєте, з невинною усмішкою пояснював зв'язковий, я йшов навпростець. Щоб швидше добратися. У терені тепер безпечно, а до завтра вітер сліди занесе.
 - Даремно ви турбувалися, друже, обірвала його мову Ліля, звіти ще не готові.
 - Як то? Чому?
- Тому, що у нас в запасі ще два дні, а до того ж дружина вагітна, спокійно відрізав потік запитань Данко. Погодьтеся, криївка хоч і непогано обладнана, зовсім не відповідне місце для жінки в її стані. А за звіти не турбуйтесь, я найпізніше післязавтра доручу їх особисто.

Після відходу явно незадоволеного гостя, вони довго обмірковували його загадкову поведінку. Залишені у снігах сліди викликали підозру вже і в Данка.

- Доведеться спішно перебазуватися на деякий час, - ділився думками з Лілею. - Шкода залишати таке обжите місце, але в нашій справі не варто бути легковажним.

Після недовгих зборів лягли спати раніш звичного, проте обом не спалося. Нарешті перед досвітком задрімали, але невдовзі Ліля з важким стогоном прокинулася. Розбудився й Данко.

- Що з тобою, спитав стривожено, тобі погано?
- Мені приснився сон, важко дихала, такий страшний, що кров стигне в жилах...
- Ну, й злякала ти мене, Лілько! А я то думав!.. Ти віриш у сни, любко моя?
- Данку, Данчику, не у всі. Але деякі бувають знаковими. А цей такий, що й розповідати страшно. Наче сидимо ми з тобою тут недалечко, на березі і, раптом, серед білого сонячного дня набігає грозова хмара: земля дрижить, ми падаємо в провалля, над нами пролітає якийсь страшний чорний ворон і ми обоє поринаємо у безвість. Якась гроза нависла над нами, Данчику. Тікаймо швидше звідсіля! Поки не дніє, вирушаймо в дорогу! Ти ж знаєш, я не з полохливих, але мені недобре на душі.
- Лілечко, йти навпростець небезпечно, можемо потрапити тій нечисті прямо в пазурі. А берегом у темряві можеш, не доведи Господи, оступитися. Тоді біди не уникнути. Почекаємо досвітку, вже недовго.

Час тягнувся невмолимо повільно.

- Поснідаємо.
- Не хочеться.
- Та викинь той сон з голови, нехай іде туди, куди й ніч! Помолимось перед дорогою.

Після молитви вони ще трохи сиділи мовчки, вдивляючись у стрілку годинника, яка, здавалось, зупинилася у незрозумілій до них злобі.

- Вже скоро, обізвався Данко.
- Так, вже скоро, притакнула Ліля.

І тут вони почули ледь вловимий шурхіт, несприйнятний для пересічного вуха, але аж надто значний для мешканців підземелля. Обоє переглянулись і завмерли, наслухуючи.

- Може то сніг потрапив у вентиляційну трубу... - прошепотів Данко.

Через декілька секунд звуки повторились вже сильніше. Й згодом можна було вловити приглушені людські голоси, тупання ніг й тупі удари чимось об землю.

- Ми оточені, - омертвілими губами прошепотів Данко. - Хитрий їх спровадив, не інакше... Твій сон. Він виявився пророчим...

Майже водночас різкий голос прокричав нагорі при вході:

- Бандеры, вам не уйти на этот раз! Сдавайтесь! Пять минут и вы на гора, вам нет другого выхода!
 - Йди, Лілюсь, ти вагітна, вони не будуть над тобою знущатися.
 - Як, а наша присяга?
- Я, або проскочу між кулями, або вирвуся від них дорогою. Терен знаю як своїх п'ять пальців, а тоді зберу хлопців, щоб тебе відбити. Ти мені віриш?
 - Вірю, простогнала з розпукою Ліля.
 - Вір, кохана, присягаю, ми скоро будемо разом.
 - Выходи, сдавайсь, гупотіло біля входу.
- Ідем, твердим голосом відгукнувся Данко. Прости мене, найдорожча, коли тебе чим скривдив.
 - І ти прости, вже на відході відповіла Ліля.
- ...Сходинка вони обоє на випускному. Ліля у білому, як наречена, вони не зводять один з одного очей. Перше в житті кохання, перше і останнє...

Друга сходинка - їх вінчає отець Денис: "В щасті і в горі, ...що Бог зав'яже, те люди не розв'яжуть" - вони належать собі навіки...

Третя - він вистрілив їй прямо у висок і ще теплу відніс у закутинок.

- Ще трішки й ми навіки разом, прошепотів, востаннє цілуючи уста вже мертвої дружини... Тепер довершити все було справою декількох секунд облити бензином, підпалити шнур до амунального складу й примостившись біля дружини, з останнім поглядом на її застигаюче личко, у моторошній тиші, що віщувала смерть, і була самою смертю, націлити пістолет до скроні й одним натиском на курок звести порахунки з життям...
 - Сдавайсь, Вирный, сда...

Вибух, здавалось, розірвав на шматки земні надра, розвергаючи навсібіч брили землі, кам'яні валуни, коріння дерев і людські тіла. Все живе в лісі, злякано кинулось врозтіч. У близьких селах виходили злякані ще напівсонні селяни й, творячи хресне знамено, шептали заупокійну молитву...

А у досвітнє небо злетіло три зіроньки, чисті й ясні, як душі тих, що покинули рідну землю, віддавши за неї те, що найдорожче - життя. І світитимуть вони віками, посилаючи світло у найтемніші закутки своєї землі. І стане зримою вся правда, вся краса їх подвигу. Бо правда - найвища коштовність божественного духу, дарованого небесами людині.

CTAPA

Я вся зіткана з болю. Здається, якби мене відпустили всі мої мучителі-болячки, залишився б один тільки кістяк, та й той розсипався б на порох. Але, навіть, і так, після майже двадцятилітньої більшовицької каторги, ходити по цій грішній землі, а навіть ще й дочекатися розпаду того диявольського монстра - московської імперії - великий дарунок долі. А ще - совісно покидати цей світ, не виконавши єдиного прохання моєї доброї благодійниці - пані Лізи, старої учительки. Справді, чи не Боже Провидіння дало нам

нагоду дуже коротко зустрітися на пересилці, щоб опісля розстатися навіки. Ця мужня жінка була вже з явною печаттю смерті на обличчі. Та й як було їй немолодій, змученій життям, винести без шкоди для здоров'я всі ті витончені фізичні й моральні тортури "прославленої" совєтської карної системи... Мабуть, Бог дав їй силу винести всі ті муки для того, щоб передати комусь те доручення: відвідати місце, де в криївці так героїчно завершили свій життєвий шлях Ліля з Данком.

- Як же вам, пані Лізо, вдалося про все так до дрібниць дізнатись? спитала я її тоді, тамуючи сльози.
- Лесю, дитинко моя, переборюючи задуху, відповіла вона, мені завжди в житті щастило на добрих людей. Якось під вечір, крадучись, немов злодій, до власної хати, зустрівся мені невеликий гурт циган. Вже випали сутінки, вулиця обезлюдніла. Але я не сахнулася при їх появі. Навпаки, зраділа, бо вони завадили чекістам ступати мені по п'ятах. Я спокійно порівнялась з ними. Тоді одна із них, подібна до єгипетської жриці, стара циганка попросила милостиню. У мене не було при собі грошей, але я витрясла з кишень усі дрібняки, які тільки могла відшукати, й простягнула їй. Але раптом "жриця" відхилила мою жертводавчу руку й глухо промовила:
 - Даш їх у церкву.
 - У церкву? здивувалася я, але ж ти просила грошей.
- Мені треба було перепинити тебе. Даш у церкву за упокій ЇХ душ... Чорний ворон згубив ЇХ, спровадив у далеку дорогу...
 - Про кого ти говориш? з тривогою і недовірою спитала я.
- Хіба не знаєш? у свою чергу перепитала відунка. Про дівчину з зоряними очима й її хлопця-соколика. Відлетіли вони... За якусь хвилю вона продовжила. А чорний ворон ще не одних заклює... Але врешті буде переможений нечистий, пропаде і він, і його вороння. Та поки-що їх сила. Покропи те місце свяченою водою.

Я стояла, наче кам'яний стовп, у голові молотом стугоніли почуті слова, серце, здавалось, вискочить з грудей.

- То ти підеш? - не вгавала відунка, - ти ж бувала там, біля сторожки, що над берегом ріки, а далі - сама здогадаєшся: там тепер руїна і провалля, воно хоче молитви. Хоча, - циганка задумливо глянула на мене, - можеш і не встигнути. Тоді комусь перекажи, щоб і за них та й за тебе теж помолилися...

Вона кивнула своїм і вони розчинилися у темряві. Я таки не встигла навідати місце загибелі наших друзів і відчуваю, що дні мої пораховані. Лесю, донечко, ти молодша і сильніша. Тобі Господь дозволить якось перебути недолю. Прошу тебе, відвідай те місце і помолися за них. Ти ж любила Лілю, а вона тебе.

Ми з Лізою більше не бачилися.

Чи було моє життя щасливим, коли розірвалися дроти "малої зони" - сказати важко. Воно рясніло труднощами. Скупенькі радощі доводилося оплачувати численними невдачами. Доводилось долати перешкоди на позірно рівній дорозі, на якій чиясь підступна рука часто підкидала величезні колоди. "Чорний ворон" таки досяг вершини суспільної драбини, увесь час сіючи навколо себе незгоду, підлість і зраду. Йому, тому охвістю совєтчини, й досі незле ведеться. Проте є Божа сила, і є пам'ять про НИХ. І вона не дає демонові зневіри нас поглинути. А ми до останнього подиху будемо торувати шлях для прийдешніх, - суворо, вперто, але не без надій.

Стефанія Волібрух, 1929 р.н., с. Дерев'янки Золочівського р-ну, Львівщина

Протягом 1946-1949-их рр. я була зв'яз-ковою (псевдо "Зоряна") боївки УПА, дислокованої на хуторі Дерев'янки. Боївка була сформована з односельчан та юнаків з довколишніх сіл. В обов'язки зв'язкової входило інформувати боївкарів про стан справ на хуторі й у селах, підтримувати зв'язок з провідниками, постачати харчі тощо.

Перед війною на нашому хуторі було понад 90 дворів. А за декілька повоєнних років НКВД-истський терор призвів до того, що чисельність дворів впала до 10-ти.

Жертви серед на-ших юнаків були чисельні. У червні 1949 р. один із наших повстанців Мар'ян Прокіп довірився батькові і разом зі своїм другом провели його до своєї криївки. Батько повер-нувся додому, а за кілька днів з ним сталася провокація: до хати зайшли ніби то повстанці і стали бити його як зрадника, на що він звірився їм, що невинний, а син його — у боївці. Йому одразу ж дали спокій, але попросили винести поїсти у соснину, що коло села. Коли батько поніс їсти і не повернувся, всі зійшлися на тому, що це чекістська провокація й з настанням сутінок повстанці залишили схрон. Надранок над'їхали енкаведисти, але застали вже порожній схрон. Відразу ж була заарештована Ольга Певунська та наш сусід Симощук, неподалік двору якого, в лісі, був цей схрон. А згодом всю родину Симощуків вивезли на Сибір, і там слід за нею загубився. Як потім стало відомо, Степан Прокіп, батько Мар'яна, був заарештований чекістами, коли ніс їсти псевдоповстанцям й, підданий тортурам, розповів про те, що знав.

Через декілька днів до мене теж навідалися ніби то повстанці, забрали мене, вивезли до лісу й піддали тортурам як зрадника. Але я вже була свідома того, що це є ніщо інше як провокація. Потім ніби стався бій, мене ніби захопили енкаведисти, а по дорозі я знову була відбита "повс-танцями" й вкинута в якийсь схрон у лісі. Три рази проводили провокацію з перебранням "енкаведисти-"повстанці", але намарне. Після своїх невдалих провокаційних заходів привезли мене в Золочів до КПЗ й вкинули в карцер - льох з голодними щурами. А далі потяглися нескінченні допити.

На допитах били мене дуже сильно, кидали грудьми до землі, вбирали в гумову сорочку, ставили надовго в холодну воду, пхали запалені дрова під зігнуті коліна, заганяли під нігті голки, притискали пальці дверима, давили руками груди, що було сили, намотували соски на палець й шарпали, кидали від стіни до стіни, давили закруткою, садили на розпечену плиту так, що вся шкіра сідниць залишалася на плиті, застосовували електрошок та інші тортури. Все це призвело до поважної втрати здоров'я. У серпні 1949 у Золочеві відбувся суд, на якому нам трьом: мені, Олі Певунській та Михайлові Мулявишину винесли вирок: по 25 років концтаборів. У вересні нас вивезли в Кенгір, куди ми прибули в грудні 1949 року. По дорозі я застудилася, захворіла на запалення легень, туберкульоз, а згодом туберкольозний менінгіт.

На етапах й у таборах наші люди були повсюдно. Везли всіх у жахливих умовах. Люди, щоб не замерзнути, ламали на дрова нари, а потім спали на голій долівці. Їсти давали баланду з гнилої капусти, де хробаки плавали, як шкварки, гнилу смердючу рибу,

мокрий глевкий хліб з тирси й інших відходів. Часто давали солену рибу, а потім не давали пити. Й люди їли все це в надії порятуватися від голодної смерті. Багато людей вмирало. [...]

Після смерті Сталіна, як цілковитого інваліда, мене комісували й звільнили з концтаборів. Я повернулася в спустошені Дерев'янки...